**Shri Raghunath Temple MSS. Library,**
**JAMMU**

No. ५८०-घ

Title काव्यप्रकाशव्याख्या काव्यप्रदीपः

Author गोविन्द ठक्कुरः

Extent ६१ Age

Subject अलङ्कारशास्त्रम्

काव्यप्रकाशः प्रदीपाभिधव्याख्या
सहितः

५८०

९१

काव्यप्रदीपम्

ओं श्रीगणेशाय नमः ओं स्रोतोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः
स्नेहपात्रं कनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं नत्वा मामरस्वतमपि मदः काव्यतत्त्वं वि
नक्ति १ वचनसंदर्भविशेषरूपस्य श्रीविशिष्टत्वे नस्तोतव्यचितायाः सेव्यमानायास्ववाग्देव्याः ग्रन्थारम्भ
स्मृतां कविभारतीं तद्दृष्टिं ग्रन्थेनाप्यवसितां परिशिष्टतया तत्प्रतिबन्धकदुरितशान्तये ग्रन्थकृत्स्तौति निय
तिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति
१ नियमं तेस्मोरभावयो यमोऽग्रेनेनेति नियति रसादयोऽस्याः पराधीनत्वादिरूपो यमोऽस्य एवं वा ह्लादैकमयी
मिति ह्लादेनैकमयीमेकस्वभावां ह्लादस्यात्मस्वभावामिति यावत् अनन्यपरतन्त्रामिति कवेस्स
मृतिभावाद्यास्याप्यात्मनः परस्मदायत्तत्ववर्जितामा एतत् ... वचनदतिकश्चित् नवरस
रुचिरामिति कर्मधारयः ... नवैवं ... हेतूपदर्शन
...म् ... तो नव ... वेति ... दर्शनात् ... तीयात
...व नचैवं नवरसीति ... विरोधः नवरसरुचिरा
...तिरेकन्ते ... त्वाभावे ... प्रयोजनकत्वविरहेणेति

का॰ नन्या स्य॰ १

स्यान स्य॰

हय

नतुषड्रसे त्वनेननवरसधर्मस्यातिरेकः
हृद्येवेस्य नेन केवलमतिहि...
कः एष्वन्त्यतिपाद्यत

हृद्येवेस्यैवका

घट्टमानत्वद्वैतनिरूपणं

हेत्वित्यतिप्रायत्वात् ग्रन्थनिर्माणव्यतिरेकमुखेन घटमर्यादात्मकविभागत्वाय व्यतिरेकालंकारोऽयमुक्तः तथाहि
नियतेः शक्त्यानियतरूपांशखण्डः एवमेवात्मकमन्तरेणस्फुटमोल्लासनाशयात्मकत्वाद्धि स्वस्वखण्डः एव
मोल्लासभावांपरमार्थत्वादिपि तत्समवायिकारणं तदीयस्वपदः सन् तत्प्रकृतिमहत्कार्यत्वेनंघा मयूरादिवद्
स्वरूपं तथामनोरमैर्वर्तैः निर्मितत्वादिमाद्रशपवती बद्धस्वर्णा निर्मितिप्रतिसमयमिदमेव एतद्धि लवणनियतिकृतनि
यमरहितात्वादि यत्र वर्तनेनकविभारती निर्दिष्टेति व्याख्येयो व्यतिरेकः यद्रेतादृशपदशालिनी प्रवर्तनप्रवर्तते
उत्कर्षेण वर्तितरत्नपूर्वः नन्वर्वतनामित्यर्थः तथासमत्वकर्षमात्मित्वेन नमस्काराद्येपकत्वान्नुपपत्तेः नन्वेतादृ
शेशहकर्मणि प्रेर्वता मिश्रवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते शुक्तिमतीव तदनेनमत्नतिमात्रमावर्तनायन्नकृता
नदवलेपादत्यानाद्या उभयथापात्रम्यथैव वचनता शङ्का प्रपञ्चैतेवनत्किंस्वत्स्विद्धोपनिबद्धा विदोद्याभा
वात्तैर्वकिंनोपनिबद्धेतिचेत उच्यते न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्वतिर्निर्वहत्यभवति स्वतिनिर्वन्धो नतयोत्र
निरपेक्षित्वैव यतोऽन्यतार्थ्येनवेन्द्रोविश्वपदस्य वदैशिष्ट्यात्रमस्कारस्यात्रद्धिष्ण्तेनैनतापतिक्षिप्राणतदृतिल
भते यत्रत्रमस्कारत्वात निरुद्धे वायुंत्वप्रदर्शयति तथा यत्पैनवेत्यादीनि वृत्तिविवृत्ताऽरणम तत्प्रकृतप्रणाम
रूपव्यापारणानति[illegible]श्रायितत्वेन धनितावप्रयोजनकत्वात् तदर्थं चातिशायिनो व्यतिरेकालङ्कारस्येवोप न्यासो

निर्मिति

प्रणतिरिव

नमस्कारं वक्तुं
न ह्येपलभ्यम्

मानापिकत्व
विशेषान

प्रि०

काव्यकीर्त्याद्युपकृद्वचनरचनाविशेषं

चिन्तामणीयति इहाभिधेयसप्रयोजनमितिः काव्यस्य फलेन सफलत्वमिति प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयितुमाह
काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥ इह कृत्व
वित्तकृत्त्वं शब्दप्राधान्याभावे किं वक्ता: काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्वरूपस्य कवेरसाधारणताद्रूप्येणात्मकं क
र्मैतत् कवेस्तावत् कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं मयूरशर्मादीनामिवानि
ष्टं यत्नं करोति सहृदयस्य च काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेभ्य उत्तमं स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं वेद्यान्तर
संपर्कशून्यं रसास्वादरूपमानन्दं राजादिगतसमुचिताचारपरिज्ञानम् । रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादि
वदित्युपदेशं च निर्मिमीते काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयात्मतापातित्वादास्वादः ननु उपदेशार्थं नीति
शास्त्राण्येव सन्ति किं तत्र काव्येनेत्यत आह कान्तासम्मिततयेति (उपदेशो) त्रिविधः प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्ता
सम्मितश्च तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनमात्रमेव न विधिलक्षणं करोति प्रभुरिव त्वमेवं कुर्विति समाज्ञाप
यति तत्र शक्तिप्रकर्षः तन्न्याय्यमन्यमानादेनिः फलेऽपि प्रवर्तते द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान् ~~द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्य~~
पुराणेतिहासार्थरूपः पुराणेतिहासादिः सुहृदिव त्वदर्थं कृते इदं प्रियं भवत्येवं कृते इदमनिष्टमपि भवतीत्येवमा
र्थमेव यतितत्वाज्ञापयति तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः तत्र हि रसाङ्गभूतो योऽसा

का० १ वा० म
त० २
राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्:
त० १
२

आपार

पारो विभावादिसंयोजनात्मा अज्ञनात्रूपो वा तद्विषयव्यापारस्तादृशशक्तिनिष्पादकतया शब्दार्थयोर्गुणत्वा
द्रसस्यैव प्राधान्यम् स च कान्तासम्मिततयोपदेशं करोति तेनैतदुक्तं भवति ये सुकुमारमतयस्तद्विध
भावा राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्यास्तान् काव्यकाव्याङ्गेषु रसतात्पर्येणाभिमुखी
कृत्योपदेशं ग्राहयति एतच्चिह्नैरव्याप्तिमभिबोधयम् यदाहुः स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपभुञ्जते
प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजमिति एतत्फलचतुष्टयसाधनं काव्यमतस्तदेतत् उपादेयः नन्वेवम
पि ये ये किमायातम् किं च हेतवस्तावत्तेऽपि परार्थं कृतस्य स्यादिमाशङ्क्याह काव्यज्ञशिक्षारूपतया काव्या
त्कृतं प्रयासमपनिपातयन्नेव कारणान्तरमाह शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञ
शिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥३॥ शक्तिः कवित्वबीजम् अन्तो देवताप्रसादादिजन्मा संस्कारवि
शेषः प्रतिभाव्यपदेश्यः तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत् निपुणतादिकारणत्रयसद्भावेऽप्य
नुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्य व्यतिरेकः सैव विशेषस्य काव्यप्रसरस्य विशेषणस्यानुपहसनीय
त्वस्य वा व्यतिरेकात्सर्वत्रैवाविशिष्टः न चैवं कारणत्रयं किं विशेषात् न तु शक्तिरिति वाच्यम् प्रसिद्धा
तिरेकिणोपि तत्र तेनैव शक्तिव्यपदेशात् लोकः स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तम् योगाद्युपचारात् तद्धर्मिमा

विशिष्टकार्य हेतौ

लक्षणया

एतद्धन्ये

काव्यज्ञशिक्षा पिकाद्याहेतवः

निपुणतादित्रयसद्भावेऽपि प्रतिभां विना काव्यप्रसरो न भवति काव्यप्रसरेऽपि अनुपहसनीयत्वाभावं वति प्रसरा प्रसरयोरनुपहसनीयत्वे उपहसनीयत्व यान्तु उपहसनीयत्व विशिष्टस्य काव्यप्रसरस्याभावः॥

दिन

कारण

स्थावरजंगमात्मकलोकोऽधर्मिमात्रं

कावया काव्यं

उपनामरसेऽपि श्रुत्या कामाद्यायकत्वात् शान्तं छन्दः [illegible]दि महाकविप्रणीतेषु वंशादि प्रतिस्थित्वात्

दितिहासादिः तेषां विमर्शो नास्तु तावल्लिखितगणता काव्यजातीनां काव्यकर्तृरसानुगुणतया प्रबन्धारे

रचयितं वस्य न नवित तद्रूपदेशाः तैर्योजकं रसोपयोजनेनैव पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः इतिशब्दोऽभिलि

तोपस्थापनाय अन्यथा तद्धेयत्वमेव स्यात् तथा च काव्यस्यैव स्वत्वोत्कर्षेऽस्मिन्नितरेण कार्येण मिलितानां

मध्ये त्रयाणां ठक्कुरादीनां मिश्रणेन तु मिलितत्वेन कारणत्वेनेति भ्रमः कर्तव्यः एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्य

लक्षणमाह तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि निर्दोषत्वादि [illegible] विशेषणविशिष्टौ शब्दा

र्थौ तत्काव्यमिति वदद्भिर्याम् गुणमाधुर्यादिवृत्त्यपि तद्वक्रपरं गुणापरम् नन्वलंकारेति व्याप्तिः

सालङ्कारत्वविशेषणमन्यथा तदा नास्तीति न वाच्यम् यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तं यत्सर्वत्र सालङ्कारौ शब्दार्थौ

काव्यं क्वचित्तु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नन्वेवं सत्यादरत्वात्स्फुटालङ्कारत्वेऽपि विशेष्य

न नीरसेष्वस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति चेन्न पद्याः संयत पश्यामः नीरसे स्फुटालङ्कार

विरहेऽपि न काव्यत्वम् यतो रसादिलक्षणहृदयचमत्कारहेतुः तथा च यत्र रसादीनामनुभावादेवत्वं तत्र स्फु

टालङ्कारापेक्षा अतएव ध्वनिकारेणोक्तं रसाद्यनुगुणार्थविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि च्छायातिश

कान्ति

का० २ 3 वन न २

यं श्रयाति मनिर्जयति योगी सोऽमहात्माक्रमसंभवः यत्रैकत्र तुलके द्वयोर्दीयौतौ मत्स्यकच्छपौ प्रत्यक्षितुं
तस्मात्तुलामेकतुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं चमत्कारातिशयं श्रयातीति नीरसे त्वपरिस्फुटालङ्कारेण स्यात्किं कृत
श्चमत्कारः स्यात् चमत्कारस्यैकारणापि तावच्छंस्फुटालङ्कारापेक्षा प्रनलङ्कृतीश्वरः कापोसूनेनापरिस्फुटाल
ङ्कारे कविरेव काव्यत्वं यत्र स्वादिसिद्धं नतत्र सर्वं प्रतीयते तदेव श्रुतिपाद्यते तस्मात्सालङ्कारत्वमारुचिविशेषणम्
किंतस्फुटालंकार [illegible] स्याद्यस्तत्र स्वयं नचैवमपि रसवतानलङ्कारे काव्यत्वप्रसङ्गो रे
षाग्रस्यापत्तेः यद्योरतिहृते मनिर्जयतीत्यादौ यदितस्य दीनाद्यनत्वापि न काव्यत्वमनतराऽलङ्कारवत्वेसती
त्यपि प्रदर्शीयमिति स्फुटालङ्कारविरहे काव्यत्वं यथा यः कौमारहरः सएववरिवस्ताश्चचैत्रक्षपास्ते चोन्
मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः साचैवास्मितथापितत्रसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारो
धसिवेतसीतरुतलेचेतः समुत्कण्ठते प्रत्यक्षरूपकादीनामसंभव एव असीत्यस्य विभक्तिविपरिणामारस्तदी
यकमितिचेत्र असीत्यस्यासमर्थकाव्यत्वात् प्रत्यासिक रोमेतिसत्यं हृतिचेन्न क्रियापदत्वेपितरीपत्वस्य
तदन्वितानां प्राकरणिकत्वात् दीपकस्य तु प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वविषयत्वात् साहश्यापतीकृत
नतत्सयोगिता समुच्चयोपि वक्ष्यमाणलक्षणेन संभवत्येव प्रत्येतादृशस्यनचारुत्वहेतुः विशेषोक्तिविल

उपमानोपमेययोरभेदताद्रूप्यरूपकं = ४
वर्ण्यावर्ण्यानामेकक्रियासंबन्धो दीपकम् = ३
वर्ण्यानामवर्ण्यानां चैकक्रियान्वयस्तुल्ययोगिता = २

आदिना = ध्येतासा = तेसंभावनारूपा

प्रकृताप्रकृतेऽनेकक्रियावन्नवस्तूनां समुच्चयः = १

वक्ष्यमाणल
लक्षणः

पुष्कलकारणसद्भावे कार्याभावादो विशेषोक्तिः = १

कोऽ
ते

कारणमन्तरेव कार्यो
त्पादो विभावना = १

भावेनेविद्यमानेऽपि नस्फुटे कथमितिचेत् उच्यते विशेषोक्तिस्तावत्कारणसत्त्वेऽपिकार्याभाववच
नम् अत्रचानुत्पत्त्या कारणानां तो एकस्मात्योरुपपन्नत्वात् तत्रत्वेयद्यपि अनुत्पत्त्याभावउक्तैवास्फो
निर्दिष्टएव तथापि नभवत्येवं वाभावत्वेनैव तत्स्फारस्फारत्वमरणः यदितु चेतो न क्वचिते वेत्याभिधीयेत तत्रा
स्फुटत्वं भवेत् एवं कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना अत्रचोक्ते ह्यकारणानां व्यापकत्वयोः स्ता तेर
भावस्योक्तएव यद्यपि तथापि नातेनाविर्भवेनेकिन्तु तत्रोत्पत्त्यैव अभावाभावस्य तत्त्वात् अतोऽस्या
अप्यस्फुटत्वमेव नचसम्यक्प्रकारेण तत्राभावप्रतीतेर्द्वाभावत्वेन प्रतीतो कथमस्फुटत्वमितिवा
च्यम् विशेषणासङ्गतेनैव प्रकारेण विशेष्यविशेषणयोग व्यवच्छेदोहि प्रत्याय्यते नतु विशेषणाभावा
भावएवात्रस्य पर्यवसानं तत्तदेवास्फुटत्वमेव एवं सङ्गतेनाप्य प्रकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभा
वएवनात्र प्रत्याय्यते किं तु विशेषणायोगाभावे इष्यम् अतएव शङ्कः पाण्डुरेति पादएवं यत्नेर्थव
इत्यादौ नायोधनेऽउरस्थादिः कदाचित्स्फुटत्वार्थं प्रयुज्यते द्वारुणारं तन्मुखं तन्मवेनैव तत्सत्ता
नेनकेनचित् इति अत्रयथा प्रकृतिस्तत्रस्यादिति अनयोरस्फुटत्वे संदेहरूपसंकरोऽप्यस्फुटः
इतिविभावनीयम् स्फुरस्फुरस्फारस्फारवद्वाहस्त्वदलक्ष्यास्फुरवेतिचेन्न रसस्यावेद्यत्वात् २८

श्लोके

Margin notes (left): नकिंत्वउक्तं भावे — का। स्फुटत्व / स्फुटेत्वइ / त्यादित्व — विशेषणाभावाभाव- / विशेष्य — नाःपाण्डुरे

Margin notes (right): अनुपपन्नत्वा / अनुपपन्नत्वाभा / वे उपपन्नत्वा = — पद

Interlinear: विभावना — अनुपपन्नत्वेन भावत्वेन उपपन्नत्वे — भावत्वान विभावना

का° ५ 5

धर्मपदेनव्यज्यते तच्चसम्यग्व्याप्त्यबाधादिविपरीतत्वलक्षणाघानदंतिकमेवगन्तासीतितत्स्यमेवश्रुत्वाते ।
ननर्थिगम ग्रन्थगतास्वाहैंतीसाग्विरक्षमाणलक्षणमतलक्ष्यंनमोदृश्यतेविविपरीतलक्षणानस्मा
त् विशेषाभावादिति प्रश्नेकेचित् सत्पक्षविपरीतलक्षणा हेत्विंयन्यलक्षणदंतिकमेवगन्तासीत्स्य
ष्प तद्वत्तत्रेतिविशेषकत्वनयायोजनीयः स्वमतेतरेतितंतन्निष्ठत्वेनैवानीयतइत्याहुः परमार्थतस्तु
नचैतत्सम्यग्व्याप्त्यन्वयायोग्यत्वंस्वरूपसल्लक्षणाबीजम् किंतुसातेतथाचयत्रसव्याप्तैःप्रसाध्यकामुका
दिसंभोगःप्रमाणान्तरेणाश्रोतुःप्रतीतिमप्यगतस्तत्रसम्यग्व्याप्त्यबाधादिलक्षणा तदभिप्रायेणैवसा
हैंतीसादिस्वरूपकृतंवरूनाभेस्वदाहुः तम् यत्रतत्प्रमाणान्तरेणतत्त्वापकमवतरति तद्वाक्य
जनितप्रमयप्रमदिग्धिवतत्तत्त्वयप्रत्यक्षघेतलक्षणाबाधाभावात् अतश्चेपिवाक्यार्थेबोधेभवत्यवि
धो वादंकिंचित्कारणवत्तदभिप्रायेणवापीस्ताद्विमिसुदाहृतम् अतएवोक्तम् धर्मपदेनवाच्यंतदत्तिप्र
तएवचयत्रसम्यग्व्याप्त्यादेस्तारदर्शात्वेनप्रमाणान्तरेणावगतंतत्रतस्मात्हैंतीसाध्यौविपरीतलक्षणाक्षंग्यां
र्थप्रतीतिर्वा वापीस्तादभिप्रायेत्वबाधानवगतोविप्रधर्मपदार्थपर्यालोचनं यायथोक्तंवा
गंपो विधेवैशाधायाःसमधर्मपदस्य तस्मात्साहैंतीत्यादौयदिकाजनाततदाललक्षणामूलैव वापीसा ५

प्रतीयत १

तुमित्यादौ लक्षणानियमः यतः पादृशिशल्लीभूतत्वं तत्त्वं तेनापरममम् यतः पादृशि गच्छात्तत्त्वतिशयितिप्र
तिशयितत्वचमत्कारानायायके त्वं गेम्यत्वं कात्त्वं तत्त्वा शल्लीभूतत्वं गत्कथितत्वमित्यवधृयते प्रत्युत्वं गेय
स्फुटत्वं गोचरत्वार्थः तेनना यमत्कारा यातित्वमितितिके त्वं वित्वमत्वमप्युक्तम् प्रत्युत्तमपरत्वं गामित्यादिना
शल्लीभूतत्वं गण्यभेदत्वेन प्रतिपादितविधमानात्मक त्वं गण्यमानेयत्रहापत्तेः किं तत्स्फुटत्वनातिरिक्तं यो
गण्यभेदत्वेन प्रतिपादितविधमानात्मकत्वं गण्यमानेयत्रहापत्तेः मात्रत्वं गेयम् प्रथमकारो भवस्फुटत्वरं
तद्विरहत्वचवेतिनवं चित्वत्वप्रपत्तिः इत्याशंक्याह यामतत्त्वं तत्त्वणाद्यत्वमेत्यलमेतत्तरीसत्ता
यक्तरम् पंचसंगताभवतिमुद्रिति तत्त्वमतिनामस्वेच्छाया १ प्रत्युतं तल्लक्षणाद्देहत्वसंकेतान्तह
८ लीनतात्वं गम्पंतत्त्वशल्ली तत्त्वपेहयायाद्यस्येवचमत्कारित्वात् यतः पञ्चत्वमानितत्वेच्छाया गुरु
मतिनाभवतीयत्वेनरूपं तत्कालवत्तत्कार्यमालिंगतत्वानियायः तेनत्वमानत्वंवात्वंचम
त्कारित्वभावत्वेनविपत्तम्यतोवकेयनीयतेरति शब्दृत्विद्वाच्चित्तमत्वंपृत्वत्वंरंस्तम ऽधमम्
प्रत्युत्वितत्वमित्यभाहार्यम् तेनात्वंगत्कात्वमवामयाम तत्त्वमिति कथितत्वमित्यर्थः प्रत्ये
यमस्फुटत्वनातिरिक्तं त्वंगपरहितं ताहशीचास्फुटत्वत्वंगमहत्वावेत्वंगमात्राभावेकातिचं।

अनयालंकारयोगि शब्दचित्रं यथा स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्च्छन्मोहम
हर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकम
होर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥ १ स्पष्टानुप्रासो यथा ह्यलंकारः नन्वकलमेतत्स्वं नामनु
च्छलितमन्दाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः किं वक्तास्य वक्त्रव्याख्यायां यत्तनयं जनकत्वेन
नतो विभावत्वेनापीति चेन्नत्सत्यम् किं तु न तद्व्यंग्यमस्फुटतरं यद्यानन्दवर्धनकवेस्तात्पर्यमनुप्रास
मात्रेण वलम्बस्यैवंभावात् तात्पर्यविषयीभूतत्वं व्यंग्यविरहत्वमेव वाऽव्यंग्यत्वे ... दे न वि
वक्षितम् यद्वक्ष्यन्निकृता रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सतीत्यलंकारनिबन्धो यः स चि
त्रविषयो मत इति ... व्यंग्यपरं स्वरूपम् अर्थचित्रं
यथा विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला नि
मीलिताक्षीव भियामरावती ॥ १ ... रसादीकथंतामर्थचित्रे ... स्फु
रत्यलंकारा तत्रज्ञायते हयग्रीवस्य ... भावस्फुरत्येतीति ... ॥
यथा मध्येव्योम... स्फुरति ... किंन्यावि... ... देत्ववितवर

इति सद्भावस्नेहकरणीय विसदृशं मन्त्रियर मतोन शत्रुत्वावरणरूपं किंचित मिति मत्वा विपरीतं लक्षते ६

तटस्थं स्याथि तत्रापि नैकत्वस्य किं तु सर्वस्यापीत्यभिप्रायात् द्वैविध्यं सिद्धये प्रतिपादयति सर्वेषां
प्रायशोऽर्थानां बहूनैकत्वमपीष्यते तत्रत्योदाहरणं यथा मांसं हरोवन्ध्र रणं ग्रन्थ इ नत्थिति सादि
ग्रन्थे मध्ये, नाभिना किं करोति न पद्मे ग्राणवासरो गौः, ग्रन्थान्ते नैवार्थे नवकं वैशिष्ट्यान्तरं विर
हाणि विवरदोपकरणत्वादि नानावशेष विशेषत्वादिकं दृश्यते तत्राप्युदाहरणं यथा साहेतीसहिमंहं ग्रन्थ
लोरवर्णो हमि ग्रामिमक्रुके सभावणो हथ्रीणाज्ञसस्मिग्रहावविरिहग्रन्थमध्ये ग्रन्थापकारिणोवाः
धावतारात्मव्योमार्थः ग्रौग्रग्रस्ये तं न शक्नाति तेन वकाम कविषयं मावरायत्वप्रकाशनेवं ग्रायम्
त्रुगणमयथा इयणाम्वत्पूरादि सितिपीवनस्मिरेहपुवलाका तामेमलमरकतर्थभाजुगणवरिविश्रुग्रा
तेहपुविहु ग्रतनिष्ठात्वेनापस्तुत्वेतेन निर्जनत्वम् ग्रतः मङ्के नस्याजमेतदितिकयाविकल्
चित्तस्के तस्यानामिनाथिपेपतिवन्यायापतिपाद्यते ग्रथवानिः सारत्वेन पुष्पस्तत्वं तेनतना
गमनाभावो तो नत्वमवागतशक्तिमिष्यावरसीतिकयाचिद्व्रसकेनात्वेनागतापदत्वागतशनि
वादित्वं प्रतिपाद्यते एवमन्यो विभज्यवाचकारीनास्वरूपं क्रमेणाह साहात्सङ्के तितं योऽर्थमभि
धत्तेसवाचकः ग्रभिधत्ते प्रतिपादयतीत्यर्थः ग्रतोन विभाग ग्रन्थं वै यच्छ्रीमन् संकेतितं गृहीतसं
केतस्य इरवे ग्रयां साक्षादर्थप्रतिपादकायाममिव्यापिवारणाय माधुर्यादिवं नकस्य शब्दो वाच्यः।

तेष्वर्यां सङ्केतितार्थसाधकत्वं नत्वनुभावकत्वमित्यस्य सादाह माधुर्यादीति २

वृश: तत्ता

नित्यानित्यत्वाभ्यां वा न च सामान्यादिरूपधर्मैर्यज्ञामायत्वेन्यादिर्विशेषोपि सत्तादेश्शब्दादि
प्रवृत्तिनसङ्केतस्य त्वयि वैशेष्यादिरेवोनिविवियेशक्तिपाठे चैत्रादिपदे नित्यानित्यवाचकत्वात् न च
शक्यसङ्केतन्यवहितनसङ्केतत्वात् न च नन्नशक्तिरेवेति सम्यक् न घोषोनितन्त्रयोगस्यलक्ष
णत्वे चोपपत्तेः न च सामान्यसङ्केतवान्नवाचकस्यैतावतैव व्यवस्थायां सम्बन्धस्य रक्तस्यैव वैयर्थ्यम्
संयोगादिनाभिधायां नियमितायां वाच्यार्थे नैकतारतम्यायामनित्यामेकोनशक्तीयत्वात् न च ल
क्षणितत्रानित्यास्विरेवेति वाच्यम् यस्य शब्दस्य यत्रार्थे व्यवहितसङ्केतग्रहो यत्र यदर्थे ग्रहे उपमन्ते
तत्र तत्र सनरर्थे वाचक इति लिङ्गत्वात् तर्थः प्रथमसङ्केतग्रहस्य शब्दस्य सहकारित्वायोगात् किं मानमिति

यत्र सङ्केतस्य वाचकः

वेत्स अगृहीतसङ्केतस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकाभावः इदं च पदशक्त्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते इत्यादि
वृत्तिरर्थेनान्यसङ्केतविशेषणतया भासमानत्वे दृष्टान्ते न तत्त्व न तत्त्वं संयोगादिनाभिधायां नि
यमितायां यत्र शक्तौ सम्बन्धेन तत्र वाचकत्वमात्रसाङ्कीर्ण्यं अभिधानं क्रियाविशेषणमात्रादि
ति न च तत्त्वं वाच्यार्थेऽप्रतीतिः यथा नेन तत्प्रतीतिरिति सर्वसङ्केतः न च सङ्केतिनपदवैयर्थ्यं लक्षणा
तीनावपि वा प्रतीतिः तथा च भावानां स्वरूपादि वर्णानां सामान्यादेव मा प्रयेयं वा तत्कृत्वा च भा

वा

सम्बन्धवत्क्षोद
रिनिमित्तिकोर
रिषा दृष्टान्तव
क्षं योगेनशक्ति
नियमनम्

का॰
८

संयोगादिनावाच
कत्वेनियम्यतेवा
चकारणत्वव्यञ्ज
कत्वादशाया=

स्फुरत्न तत्त्वस्यैवान्विताभिधाननयेसंकेतितत्वान्नन्वितत्वाभिधानस्य साक्षादिति विशे
षणस्य नन्वन्वयप्रागभावेन साक्षादभिधानेऽसंकेतितमभिधानेऽसंकेतितत्वं तदन्वयस्य नचान्वयस्यैवेष्टा
र्थमतिव्याप्तिः शब्दस्य करणत्वेनैवलाभादित्याह नत्वसाक्षात्संकेतोऽस्त्येवतेऽस्मादिति वृत्तौ॥
साक्षात्त्वस्य संकेतविशेषणतयाव्याप्तोऽनेन विशेष्याद्वेऽपि तल्लीयम् किंच प्रत्यक्षेऽर्थपर्यायादिवत्त्व
त्केऽस्यशोऽदृश्यशीलत्वादतिव्याप्तिः तेषां साक्षादेव संगतादिव्यञ्जकत्वात् द्वितीयं त्वनावाप्य एव व्याप्ता
तदृश्यायामतिव्याप्तम् नचतत्रैवाप्तिः संकेतवाचकत्वस्यैव तत्रासमानस्य केनशोऽवैयर्थ्या
त् संकेतितस्य त्वभेदोज्ञात्वादिर्ज्ञातिरेव वा नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः ज्ञात्वादेरसंकेतितत्वा
त् व्याप्यसंकेतत्वदृष्टान्तवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यतायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति
मैवम् किंद्विव्यक्तिषु सर्वासु संकेतत्वव्यवहारात्तदयर्थ्यांकस्योचिते नाद्यः प्रत्येकस्याः नानेका
व्यभिचारप्रसङ्गात् घटोऽन्यतमी नसंकेतितोपि व्यवतादेरयोगोपदात्यतीतिः प्रसक्ता प्रसक्ती
तसंकेतत्वस्य तत्त्वात् किंच नयत्र संकेतत्वं सत्यपि प्रतीतिरितिव्यभिचाराज्ञव्यक्तौ स
केतः शुद्धिच व्यक्तिसंकेतपक्षे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादि शब्दानामर्थभेदो न प्राप्नोति कि

लक्षणे=

८

मेवमनिष्पन्नमितिचेन्न स्वरूपयोग्यतानुपपत्तेः तस्माद्व्याख्यावैवमस्त्वेतः स च द्विविधः स्वभा
वतो वस्तुस्वरूपनिर्देशत्वात् वक्तृयदृच्छया मनुविवेशितो नाम स्वरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्य
श्चेति सिद्धोपि द्वैधा प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च प्राणप्रदत्वेन यावद्वस्त्वस्थितिसं
बंधित्वम् यद्यपि शुक्लत्वादेर्निमित्तत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबंधित्वं तथापि
वि॰ तस्य संबंधः कदाचित्स्यैवमपि न तु गोत्वादेरिति विशेषः तत्र प्राणप्रदो जातिः शुक्लेरीदृशो वाप
टीयेन हि गौः स्वरूपेण नाप्यगौः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति प्रशस्तार्थः गौः स्वरूपेण न गौ व्य
वहारस्य नाप्यगौर्व्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौर्व्यवहारस्य विषय इति तथा च भा
ष्यकृत्सर्वमस्य सिद्धमिति विशेषाधानहेतुः स्वस्य गुणः गोत्वादिना लब्धसत्ताकं हि वस्तु शुक्ल
त्व त्वादिना विशेष्यते साध्यः पूर्वापरीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः क्रियारूपश्चेष्टनादिः यत्तु क्रम
यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्तृय
दृच्छया सन्निवेशितस्तु शब्दस्वरूपः डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्यादि क्रियाकांशानुसंहा
रो बुद्ध्या विशेषतो ग्राह्यम नानावर्णात्मकत्वेऽपि डित्थ इत्यादिवर्णक्रमप्रत्ययसंस्कारोऽपि शब्द त्वा
स्वरूपमित्यादि षष्ठ्यर्थरूपाधित्वेन वक्तृयदृच्छया कल्पितमिति संज्ञारूपाद्यदृच्छात्मको

क्र॰ ५

डित्थादिशब्दः चाक्षीराशब्द शंकतंबलन्तल्लणेनव्याप्तेः शेषलोपात्रये यद्यप्रतज्ञातिप्रतीमतेनतरंख्यक्तिप्रती
तिरितिक्रमप्राप्तं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिशब्दैर्व्युपाधित्वेन परार्थौ व्यक्तिस्वन्नक्रमलनयासङ्केत
तेऽपाधौ तत्रैवेतांनास्तिकिं नयधर्मिमात्रेन ततः प्रतीयत इति समर्थमाह तन्त्रभाष्यविरुद्धं तत्र शब्दस्यैवोपाधि
त्वेन व्यवस्थापनात् डित्थादिशब्दानां डित्थादिनाम्नामिति प्रतीतेः एवं दिगोश्चकास्थूलो डित्थ इत्यादौ च तद्
यीशब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारः ननु एवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वमायाऽगुणशब्दत्वे परमा
ण्वादीनां पाणग्रहत्वेन जातित्वादिति चेत्सत्यम् जातिशब्दा एवते वैशेषिकनयानुसारेण त्वनन्तगु
णत्वाद्व्यवहारः ननु घटादिनिषेधानां शुक्लादिगुणानां रूपत्वरूपादिनिषेधानां पाकादिक्रियाणां च

भेद

शब्दप्रवृत्तिः सिद्धो न किंचित्केवलोपाक्रुष्टोऽपि समानत्वाच्चेन्न गुणादीनां रूपत्वकरूपा
णां भाष्यप्रयोगेऽस्वत्वरूपे यथा एक ... समानवत्सद्व्यवहारायोग्यत्वनभेदात् गुणरूपत्वादिपदः

भेदश्वतात्स्ते

स्तु॰

शेलादिषु ... क्लादिगुणः परमाणुतो भिन्नपदवपाकात्मक ... स्वरूपमनुमानगम्यमिति प्रतीतेः नन्वेवंधर्मि
तद्धकाभावात् गन्धस्पर्शविनाशो च समवायसम्बन्धप्रतीयत इति शुक्लपटादरसत्वात् तथाचानुगतप्रत्यय
यानुरोधेन तत्ता पिशुक्लत्वजातिः लाघवात्तस्यैव संकेतस्तद्रूपेयम् एवं गुरुत्वादि स्पर्शपाकजत्वादिक

५

म् तथा तारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासात् तत्वदातकी रित डित्थादिशब्देषु च डित्था यदेव विषयाद

बा

कस्याप्यवधितन्नानापरिणामस्य रूपविशेषस्य धर्मौ ध्यामादिद्वेषस्तित्वादिकं नातिः मेवचद्वित्यादिपरत्वा।
दर्शात्मककत्वादितिगीकर्तव्यम् एतेन वालक्षकार्यस्फुटीरिति पूर्वत्यादिशब्दे च पतित्वलंबिम्बमाने पू
दी दित्यादायर्थेनादित्या दित्वमस्तीति व्याख्यातम् इत्यर्थेन वाशाहेन च शरदस्यानविनिमयात् यत्र
सर्वैव वाक्ये शसामान्यमस्तीत्यचतद्धाकाताल्पर्यम् ग्रथवा भाष्यकारमतेऽद्वित्यादिशब्दएवोपाधि
तिनमतेऽपि शब्दस्य नानात्वात् भिन्नानातिरेव शक्यार्थीकार्येतितात्पर्यम् तस्मात्सर्वशब्दानां ना।
तिरेव संकेतितविषय इत्याहुः येषां मते संज्ञाशब्दानां शब्दानोपाधिः किन्तु तत्तोपधर्मिमात्रप्रतीतिः। मंके
तेषां मतेऽप्यस्मिन्मते च ग्राकाशादिशब्दानां कथं ज्ञानमेनेऽइति चिंत्यम् नैयायिकास्तु यत्तत्नव्यक्तिमा
त्रमन्नवानातिमात्रेशक्यम् ग्रायेऽर्थेनत्वादिव्यभिचारात्त्व ग्रन्तेऽव्यक्तिप्रतीत्यभावाप्रसंगात् नचानेनाय
क्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्टएव संकेतः नचानन्तव्यक्तिशक्यस्य व्यभिचारो वा गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्ती
नामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहणसौकर्यादित्याविषंते सोज्ञानाख्यव्यक्तावानेश्यादिदोषाद्वसचदेशकाल
घटत्वगमाभावान्नत्वगतायाः मतनस्यातेसंकेतस्मादिमतनिपकृतानुपयोगात्तत्र च कृतार्थितानि
नत्ववाच्यत्वलत्वंशपांपूर्वाणोऽयतिविभागोऽवपपत्रः स्वत्वेनप्रसिद्धस्यानवीयस्याविभागादित्याह समु।
सोऽर्थत्वप्रवृत्तोव्यापारेणाभियोक्ष्यते साक्षात्संकेतितत्वएवार्थस्त्वत्वेनप्रसिद्धइत्यर्थः कथमसौ।
नयेत्यत्तत्राह तत्र प्रवृत्तोव्यापारोऽस्याभियोक्ष्यते यस्यशब्दस्यतत्रार्थेयोऽभिधारूपोव्यापारः समस्तोऽय

मा

का० ९०

नरूपात्मकस्त्वर्थः यद्वाक्यमभिधाव्यवहारस्य नाभिधासमयाभावादित्याहोरर्थेनाज्ञांलक्षयति तत्रमुख्येत्या

द्यादि तत्रयो व्यापारः सोपि येन ख्यातेरर्थः मुख्यतो लक्षितं च वस्तु प्राणलक्षणयालक्षितार्थपुरःसरत्वोपपन्न

ये यत्र मुख्यार्थबाधे तद्योगस्त्यादिकारिकोपयुक्तं तयावाच्यस्य संज्ञां तरं करोतीति मुख्यादयोदीति स्वज्ञावत

रणं तत्र युक्तम् वाच्यार्थबाधे तद्योगे स्त्वेवमेव तत्रोपपन्नौ तदर्थं संलातरकरणं प्रागोरवेणानौचित्यात्

वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं निरूपयितुं लक्षणां लक्षयति मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथ प्रयोजनात् अन्योऽर्थो ल

क्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥ ९ ॥ रूढिः प्रसिद्धिः प्रयोजनं फलं गंगार्थप्रतिपादनरूपं क्रिया व्यापारः अन्यो

ऽर्थो यत्र लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणम् लक्ष्यते प्रतिपाद्यते ऽर्थोनेनात्माश्रयः मुख्यार्थबाधः शक्यसंबं

धो रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति हेतुत्रयवचनम् अंजनायां शक्तिस्वतो चातिव्याप्तिनिवारणाय तद्योग इति लक्ष

णे विशेषणीयम् योगस्य चहेतुत्वे विवक्षिते तमते न मुख्यार्थसंबंधिवंजनायामपि तिव्याप्तिः मुख्यस्याभि

धाख्यमुख्यार्थसंबंधे न प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणाय अस्तु क्रमम् अन्योन्मुख्यः यदितिशब्दार्थस्तत्रल

क्षणा क्रियामात्र परामर्शः तेन शक्यसंबंधेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति प्राचीनमते नैतल्लक्षणं तद्धेतुः शक्यसंबं

धो लक्षणेति तत्परमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि वृत्तिर्नतु प्रतिपत्तिरेव यत्र यदित्यमपयतन्त्वर्थकतया संबंधापरत्वेन येत्स्व

सार्थे नैवोक्तान्तरयुक्तम् नाभिधासमयाभावाद्धेतुत्वभावाच्च लक्षणास्त्वत्र मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुरिति व्याख्या

न विरोधात् तदिसंबंधस्यरूपत्वे लक्षणाया संबंधो हेतुर्हि रते ननु प्रतिपादनं चेल्लक्षणा न तर्हिं शब्दधर्मः गंगा





९०

प्रतिपत्तृनुद्धि लोकव्यापारः

10

दिपदार्थानां तीरादिकमप्यस्याप्यविरामे नीराद्यर्थेनैव संबंधेन तीरादावुपस्थितिप्रसङ्गादित्यलमत्र ग्रामो विना क्रियेति
प्राकर्ष वदति तल्लक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दारोपितः सव्यापारः शब्दनिष्ठ एवेत्यर्थः तदेतदुक्तं सा तदर्थनिष्ठ इ
ति इति तद्यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणायोगपत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वेन संबंधः एवम
न्यत्राप्यूह्यम् तथा च तैलं ताडितं न परशब्दानुबंधेन कुशाग्रं गिरिद्विये प्रयोजनं यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ प्र
त्यहि गङ्गातीरे घोष इति मुख्यशब्दाज्ज्ञाताद्दर्शपावनत्वं न प्रतीयते यादृशं गङ्गायां घोष इति लाक्षणिकात् लक्ष
णा तावद्द्विविधा शुद्धा गौणी च तत्राद्या द्विविधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च तेअपि प्रत्येकं सारो
पा साध्यवसाना चेति हि द्विविधे इति शुद्धभेदाश्चत्वारः गौणी द्वेधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधत्वं ल
क्षणायाः कारिकाद्वयेन प्रतिपादयति स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता
शुद्धैव सा द्विधा १० स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षण
मुपादानमित्यर्थः अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यस्य न लक्षणीयभेदत्वम् एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशा
सिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणमित्यर्थः एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धे
व द्विधोक्ता न तु गौण्यपीत्यर्थः एतेनैवानयोर्जहत्स्वार्थेत्यभिधीयते न तत्र शुद्धैव सा द्विधा एवम् गौण्यामपि तथात्व
संभवात् तथा हि गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत् स्फुटैव उपादानलक्षणा तु गौर्वाहीको भयविषये
गावः ते सम्मानीयन्तामित्यादाविति चेन्नैवम् प्रत्युपचारबीजं संबंधः सादृश्यमन्योन्या यावेशकासाहचर्यशकाय
ति तद्याकथं शकासापि लक्षणा येनोपादानलक्षणा स्यात् ईदृशे कथं गौणी सादृश्यसंबंधप्रयुक्ता लक्षणा याव

कर्मेत्तीया
सा ८ (
सूगौ ==
मुख्यार्थेनत्व हितनी राद्यर्थेऽि सन्निधिः =
काकात्कांद्धि भद्दा निवारणान्वय सिद्धये दध्युपघा तकदिस लाधा न पः नत्वितु निपर तद्न्वयसिद्ध्येतेषां स्ततीयभेदत्वेनवा लाय स्वार्थापरिक्षा नेनपरार्थलक्षणमि त्युपाने तस्वार्था
सा ०
सा ४
ताद्दर्श
सादृश्य मित्रसंबंधो
या ४

योगोपलीनात् तत्रोपादानलक्षणा यथा कुन्ताः प्रविशन्तीति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ अत्र कुन्तादयः स्वतोऽसंभवत्प्रवेशा
त्मसिद्धये स्वसंयोगिपुरुषाणां लक्षयन्ति एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिमत्र हस्तयोक्तम् अत्रैव नन्वित्यादिना पदार्थी
वादिन उपादानलक्षणामस्मामतादरेति यथा गौरनुबन्ध्य इति श्रुत्या श्रुतिचोदितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेः सम
कथं स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते इति व्याख्यानं यदि तदयुक्तं इत्याह न च व्यक्तिरभिधेयैव न तु लक्ष्येति वेत् न
यतो हि केवलायामेवाभिधा व्यक्तिप्रतीतौ जातिविशिष्टायां वा व्यक्तावभिधायां तु आनन्त्यव्यभिचारौ अतएव नागृहीतविशेषणा
न्यायेन जातावेवाभिधा व्यक्तिविशिष्टायां वा जातावभिधायां तु नानन्त्यव्यभिचारौ अतएव नागृहीतविशेषणान्यायेन बुद्धौ
तेनतेपादेव संभवात् तदुक्तम् विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति तदेतदपेशलम् यथोन
न स्वरूपेणाप्रतीयमानस्य लक्षणाहेतोरभावात् जातिव्यक्तिपदार्थोदासीनं हि लोकप्रसिद्धिमात्रमिति न इदं विचा
रः कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्रतीतिः जात्या व्यक्तेराक्षेपात् व्यक्तिं विना तत्सम्भावात् यथा क्रियतामि
त्यत्र क्रियया कर्तुः कर्तृविशेषस्य च कर्मणः अपरे तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति मध्याहार्यमाणाये वत्तल्लक्षणे
स्वोपादानलक्षणामिताङ्कः तत्र सम्यक् अध्याहाराध्याहारनयेऽङ्कुतार्थापत्तेः अर्थाध्याहारनये श्रोतोपपत्ते
र्वा विषयो न त्वत्र यल्लक्षणा तेनेत्यभ्युपगमात् लक्षणलक्षणा गङ्गायां घोष इत्यादौ अत्र तटादेर्घोषाधि
करणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्पयन्ति स्वार्थं परित्यजन्तश्चैव लक्ष्यते इयमपि द्विविधा शुद्धा
न तु गौणी उपचारामिश्रणाद्धि गौणी सूच्यते उपचारस्तु सादृश्यसम्बन्धेन वृत्तिः सा तु अत्यन्तविशकलितयोर्हि स्वाभिन्न
योर्भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं यथा तदारोप्यमाणस्य विषयस्यानवच्छिन्नयोरुपचारो विषयावच्छिन्नस्याध्याहारमिश्रणात्तो भेदकम् किं

का॰ ११ ॥ स्प॰ सति: ३ जाते: इष्टा॰ ११

स्य पृथुमेदपीः उपचारमिश्रणात्

उपादानलक्षणालक्षणयोरेव लक्षणलक्षणायां हि स्वार्थपरित्यागरूपं तटस्थत्वं नोपादानलक्षणायां स्वार्थापरित्यागात्

केचिदित्य न्वयः

भेदस्य तटस्थत्व

नु तत्त्वमतं न च लक्षणस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदप्रतीतिः तथा हि गौर्वाहीक इति गोत्वस्या
दौ भेदे विशेषलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते न तु गंगायां घोष इत्यादौ तत्र भेदमात्रप्रतीतेरि
ति चेन्न गंगायां घोषः यष्टीः प्रवेशयेत्यनयोरेव परस्परभेदेऽनुलक्षस्य तटस्य गंगाया
भिन्नत्वेनासत्वात् यष्टीरित्यत्र तद्भावप्रतीतिरन्यतो तदुभयमप्यतत् प्रतीतिर्हि गंगादिपदैस्तीराद्यर्थ
प्रतिपादनेनैव गंगादिनिष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्रयोजनप्रत्ययः तत्र गंगात्वादिप्रतीतिरेव बीजम्
न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव तीरे घोष इत्यत्रापि तत्प्रतीतिप्रसंगात् अपि गंगापदेन तटप्रतिपादने गं
गासंबंधस्तत्र प्रतीयते तदेव तद्बीजमिति चेन्न एवं हि गंगातटे घोष इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः
स्यात् तत्संबंधप्रतीतौ विशेषाभावात् अथ बाधे जागरूके कथं गंगाशब्दादिभिर्गंगात्वादिप्रतीति
रेवोच्यते इति चेत् उच्यते शब्देन लक्ष्येऽर्थे प्रतिपादिते तत्र मुख्याभेदो व्यंजनया प्रतिपाद्यते तदेतदुक्तं
तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादनेन तात्प्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्यय इति अत्र प्रतिपादन
इति तन्मुख्यार्थप्रत्ययस्यानन्तर्यं बोध्यते न च व्यंजनेवाचः प्रतिबंधक इति काव्यविदां पन्थाः वक्ष्यति हि सारोपा
ध्यवसानयोर्गौण्यां भेदेऽप्यभेदावगमः तद्वयेवाभेदप्रतीतिः प्रयोजनमिति किं च तु नावाच्यित एव पावनत्वादि
विशेषवत्तटादौ प्रतीयते यत्तु वक्ष्यति योगफलेन नो इति नन्वेवं कथं गौण्यामेवाभेदप्रयोजनं वक्ष्यति शु
द्धभेदयोरप्रयोजनं तामिति चेन्न गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनांतरस्यापि भावा

पावनत्वादि

पावनत्वादि प्रतीतिः

गंगात्व-

सति

भेदयोः

द्वि. ५

का॰ प्र॰ १२

ननु शुद्धायामभेदप्रत्ययस्याभावात् इति चेदत्रः गौणीभेदौ लक्षणायाश्चैव विभजते सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विष
यस्तथा अन्या साध्यवसाना गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्यते ननु पारान लक्षणाभ्यामिति नु शुद्धार्थः
विषयी आरोप्यमाणो गवादिः विषय आरोपस्य वाहीकादिस्तयाञ्चतया अनपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येनो
क्तौ यत्र प्रतिपाद्येते सा लक्षणा सारोपा विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्य आरोपपदार्थत्वात् विषय्यन्तःकृ
तेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ११ विषयिणारोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तःकृते निगीर्णे भेदेना
नुपन्यस्यापि तत् इति यावत् विषयमात्रयत्र निर्दिश्यते न तु विषयोऽपि सा साध्यवसाना विषयिणा विषयतिरो
भावस्याध्यवसानपदार्थत्वात् एवं सारोपा शुद्धा भेदेन [illegible] प्रतिपादयन्नेव शुद्धा या गौण्याश्च
लक्षणा तेन षड्विधा भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ इमावारोपाध्यवसान
रूपौ भेदौ तौ सादृश्यसंबन्धात् [illegible] गौणौ अपरसंबन्धान्तरात् शुद्धौ तत्र सादृश्याद्यथा गौ
र्वाहीक इति [illegible] गौरयमिति साध्यवसाना [illegible] यद्यपि वाहीकत्ववाहीकत्वेन तयोर्वास्ति
तो सारोपत्वमेवोचितं तथापीदं तस्यारोपविशेषणं [illegible] तदुदाहरणं द्रष्टव्यं [illegible] तदेव कथ्यते अभिधे
यस्योपसंकरावसरे [illegible] इति अन्यत्र दिति विशेषणान्तर्भावा लि
मियमतिशयोक्तिः किं वा एतदिति [illegible] आरोपाद्रूपकमिति अत्र केचित्तु गोश
ब्दस्य [illegible] गौणत्वं [illegible] लक्षणया [illegible] गोशब्दे
न [illegible] वाहीक [illegible] गोशब्द [illegible]

रोपः

मच

झ॰ १२

वय

त्वेऽर्थान्वयानधिकरणत्वस्यतत्त्वात् अपरे तु नगवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते किं तु गवादिगतस्य जाड्यादिगु
णस्याभिन्नतया वाहीकादिगतजाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्त इत्याहुः तदयुक्तम् गौर्वाहीक इत्यादिसामानाधि
करण्यानुपपत्तेः उद्देश्य नरत्वतत्त्वम् साधारणजाड्यमान्द्यादिलक्षणावच्छेदकताश्रित्वं वाहीकादिलक्ष्यत इति तेन ज
डो वाहीक इति वाक्यार्थो भवति तदुक्तमन्यत्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरि
ष्टा तु गौणता इति लक्ष्यमाणगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्याद्यस्तैरेव यथायोगः शक्यसंबन्धस्ततो गौणी वृत्तिरिति
अविनाभावस्य संबन्धमात्रमभिमतं न व्याप्तिः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ तदभावात् तद्गुणाविष्टोपविष्टा पुरुषा लक्षिता।
लक्ष्यन्ते इति चेन्न तर्हि आदौ पादेव व्यापकप्रतीतिस्तु किं लक्षणा येनुक्रमो रक्तव धात्वन्यत्र संबन्धान्तरमत्तादौ प्रोयथा।
आयुर्घृतमिति साध्यवसाना यथा आयुरेवेदमिति एवमादौ तादर्थ्यादन्यत्र कार्यकारणभावादिसंबन्धस्त
त्र वैकल्य आरोपाध्यवसाने अत्र गौणाभेदे सारोपे भेदे विना दृष्टप्रतीतिः साध्यवसाने सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजनमनु
गुडभेदे सारोपेऽन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादिः साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादिः प्रतीतिः फलमनु
तदुभयं चाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तं क्वचित्प्रयोजनत्वेनोपचारः यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः क्वचित्स्वस्वामिभावा
त् यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावाद्यथा कर्मधारयेऽग्रहस्तस्तत्र समावयवेऽग्रमात्रेह
स्तोपचारः क्वचित्तदीयकर्मशालितया यथा अतक्षा तक्षा लक्षणा तेन षड्विधा १२ उपादानलक्षणे ह
यभेदाभ्यां सह रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदे संभवत्यपि न ते विभाजकत्वेनोक्ते किं तु द्वैविध्ये नेति न ताभ्यां उ

का. प्र.
टी
13

गौर्वाहीको गौणः । अत एव च यत्र प्रयोजनं गौणलक्षितेत्यादिना लक्षितं दर्शयिष्यति । अन्यथा तु लक्षितेऽप्रसंगात्
एवं च यथोक्तव्याख्याने न षड्विधत्वे निर्बन्धः । यत् षड्विधेति तत्प्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरू
पैः षड्विधत्वाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्या इति षड्विधेति च प्रदीपकारव्याख्यानम् । तत्र शुद्धैव सा
द्विधा सारोपान्याविति एव लक्षणयोरनालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् । एवमारोपादिकृतं प्रकारभेदं
प्रतिपाद्य व्यंजनकृतं प्रकारद्वयमाह व्यंग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने लक्षणेऽनुवर्तते । ननु प्रयोजन
स्थले कथं व्यंग्यसाहित्यनियम इति चेत् प्रयोजनस्य व्यंजनामात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तं प्रयोजने हि व्यंजनव्यापा
रगम्यमेवेति । यत्तु न तु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यंजनयेत्यत आह प्रयोजनं हीति
तन्न कश्चिदवतारणं तदज्ञानविजृम्भितम् । अत्र व्यंजनस्यापि प्रस्तुतत्वात् । तत्प्रकरणे व्यंजनान्तरापरा चे
क्रियेति सूत्रेणैव प्रतिपादनात् तत्र गूढमगूढं वा तदिति व्यंग्यं लक्षणाभेदप्रयोजकमारोपाद्यर्थयामि दि
यते तथा तत्प्रयोजनं व्यंग्यमप्रतीतिवशादस्यार्थः । वा शब्दः समुच्चये काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिवेद्यं गू
ढम् तस्मात् वेद्यं गूढम् । तदितरद्वेद्यमगूढम् । तत्र गूढं यथा मुखविकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्र
मागतिरपास्तसंस्थामतिः । उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ अत्र विकासः तेन ॥२
धर्माः स्मिते अनुपपन्नः इति ... लक्षयन्ता विकासितपदेन लोकोत्तररमणीयतातिशयो ... व्यंग्यः

एवं वशिनतम्कुलितापारलवं स्यान्मकुलितोऽक्षेत्रलोशाः आयत्ततयोल्लसितत्वानेकविषयसंचीमितोऽत्र त्वयोगपत्या
नियमितत्वानि लक्ष्यद्विरेफकानुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरागातिशयालिंगनयोगपद्यमतीयवस्तु
लीयत्वानिमुद्रानिव्यज्यन्ते यथा वामन चकोरीपाडिः दयन्निलितयतिकुमंगीमदहिमाद्रिताशोरहते केवलयतिव
कृत्समहृशः तमोवैदग्ध्यानि सूचयतिकचः किं वचचन कुहुकोऽध्युनिमधुरिमाललितरयति खञ्जक्रियाचरामा
मात्यनिकविक्रमात्यतारीनिवसन्ति आह यथा श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि। अत्रोपदेशकार्यं वाद्यविशेषवक्तृत्वमदेन नुपपद्यमानत्वाद्विष्कर
णाललक्ष्यता उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते न चास्त्यदृष्टा सहृदयप्रेमभयोरपि प्रसिद्धिर्यया
काशाने तदेवाकथितान्विधान्नमस्त्राविद्धविधिर्व्यंग्यमर्थमुक्तव्यंग्यचेति एवं लक्षणां निरूप्य तया लाक्ष
णिकं लक्षयति तद्भूर्लाक्षणिकः स्यादायकशब्दे तद्व्यापारः शब्दस्तत्र व्यज्यते नन्वस्या लक्षणाया आश्रयः शब्दः
जकशब्दलक्षणाव्यंजनानिरूपणीया सा च द्विधा शब्दनिष्ठार्थनिष्ठा च तत्रान्त्या शब्दलक्षणानुपयुक्ते त्यस्मे विवेचनी
तत्राद्याहि द्विविधा अभिधामूला लक्षणामूला चेत्र तत्राद्यामभिधायाः प्रागुपन्यासादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूलामुपजीवनीत्व
वचितमुचिता तथापि तत्प्रसिद्धत्वाल्लक्षणाया प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति तत्र व्यापारो व्यंजनात्म
कः तत्र लाक्षणिकप्रकृतमापाद्यव्यंग्यप्रकाशानुकूलः तत्र लक्षणा कं तत्प्रतीतौ किं तद्यत्र प्रत्युत्तरमाह यस्य प्रतीति
माधातुं लक्षणा समुपास्यते १४ फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया यत्पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतये
शब्दान्तरलक्षणप्रयुक्तशब्दप्रयोगः तत्फलं तस्मादेव गम्यते न तु प्रमाणान्तरात् व्यासैन्यादेन न च शब्दः स्खलद्गतिः न
जन्या नाभिधा नार्थापारः तथाहि नाभिधा समयाभावात् पावनत्वादौ फलेऽसंकेतग्रहाभावात् अभिधाहि संकेतग्र
हसहाया एवोपयुज्यते न च पावनत्वादिषु संकेतग्रहः प्रतीतिस्तदभावात् हेत्वभावान्न लक्षणा १५ मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्

तीरे घोष इति पाठेन =

का॰प्र॰ १७

मत्वादिभिर्य्यल्लक्षणेत्युक्तं तत्स्वाभाविकोपपादयति शक्तस्य मुख्यस्य नार्थस्य बाधाभावात् फलेन सो न प्रयोजनमेतदसि
द्गङ्गाया ग्वल इति । १६ यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाया मुख्योर्थः प्रवाहः तत्र बाधः तीरे च सम्बन्धः तीरस्य च लक्षणया प्रतिपा
तेन किं शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिरेव प्रयोजनमिति गङ्गाशब्देन तीरं लक्ष्यते तच्चाप्य
तटमपि मुख्यं स्यात् तत्र बाधः स्यात् प्रयोजनस्य च गङ्गागतपावनत्वादेर्विशेषस्य तटेन सम्बन्धः स्या

१५

त् प्रयोजनप्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तरं भवेत् तट गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयितुं न चे
ल्लक्षणायां प्रयोजनप्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तरं भवेत् [illegible] मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम् किं तु तेषामपेक्षापि नेत्याह तत्र शब्दः एव
न हेतुकमन्यत्र चेत्यर्थः नकेवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम्
लक्षयतीति मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्षते बोधकत्वस्य लक्षणा [illegible] स्वेन [illegible] प्रयोज
नं प्रयोजने प्रयोजनं प्रतिपादयितुं [illegible] मुख्यार्थबाधादिकं नेत्यर्थः [illegible]
तु प्रयोजनं बाधादित्रयमपेक्षते व्यञ्जनेव [illegible] प्रयोजने लक्षणा प्रयोजनान्तरमिति [illegible]
नेत्याह एवमप्यनवस्था [illegible] लक्षणा [illegible] तार्थप्रतीतिः ननु पावनत्वादिविशि
ष्टमेव तटं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया । न चैवं प्रयोजनस्यापि लक्षणीयत्वं [illegible] तत्र प्रयोजनं नाप्र
तिवाच्यमिति [illegible] कार्यं स पावनत्वादिविशिष्टस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादि
त्याह प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते । १७ ज्ञानस्य विषयो हि [illegible] तानस्याविषयो

१७

इति सूत्रा र्थः १२

स्वस्यः फलमन्यदुदाहृतम् न तु विषयफलयोर्भेदः स चायुक्तः फलं तद्धि जन्यं वा ज्ञप्यं वा
विषयत्वं वा आघेपावनत्वादौ तद्भावः तत्र नेत्यर्थः [illegible] नीलादि विषय
यः फलं तु प्रकटता संविन्निर्वृतिर्हि त्रिविरोधः प्रकटता ज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात् । १८

नच जन्यज्ञानस्यासाधारणमेकं साध्यत्वमस्तीति अत्र ब्रूमः ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानात् अन्यत्वात् फलमपि तं
नस्य स्वतो भिन्नं तस्य कारणस्यैव कार्यस्यापि भिन्नकालत्वनियमात् शैत्यादौ तु चौभिः फलत्वमौपचारिकं कल्प्यते तथा च ज्ञानस्य
साक्षात् कर्मत्वस्य दर्शितत्वात् ज्ञानान्तरमध्ये जननस्यासिद्धेः नवलक्ष्य प्रतीतेर्नैशीभवतीति फलम् किं तु कमस्ये बोधस्य फलत्वाणि
याः तथा च किंचिदूषणमिति तत्राहुः अन्यथानुपपत्त्या फलत्वमाप्तमस्य [illegible] पादकं तावदेव विषयी
करोतीति नन्वन्यथानुपपादकमपीति कथं तत्रैव नन्वनपि विषयीकरोति नन्वन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानापि मानुदृष्टम
पि शैलं विषयीकरोतीति यथा तापोपशमायोपादीयमाने वह्नौ तथा ज्ञानमपि विज्ञायत इति चेन्न स्याद्धि मात्रेण विषयी
जनकत्वं लक्षणमिति नन्वनुपपत्तिप्रसारितत्वेति वैषम्यात् यत्कर्म यथा [illegible] प्रसिद्धं [illegible] ज्ञानस्य विषया
तिरिक्तफलमात्रं वा विवक्षितं तेषां तेन वा आद्ये [illegible] स्वामिप्रीतिः अन्त्ये प्रयोजनज्ञान एव कर्मभिं चा
रः तेन [illegible] स्वामि [illegible] प्रमाजन्ये [illegible] फलत्वात् [illegible] फलत्वात् यो भिन्न
कालत्वेन भिन्नव्यापारविषयत्वमस्य [illegible] जनकाश्रिति यत्र तात्पर्यमिति तद्बोधविजातीय
नस्तेन [illegible] तेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलकत्वव्याप्यत्वप्रतिपादने किं तु ज्ञानफलत्वस्य
विषयान्यत्वव्याप्यत्वं तथा च शैत्यादेर्लिङ्गजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनत्वं न स्यादित्यर्थदोषाभावका
शः वयं तु ब्रूमः विशिष्टलक्ष्यं तत्र [illegible] विशिष्टत्वे लक्षणताव [illegible] केवलं प्रतीतं समवेतं न त्वेवं पावनत्वादि
विशेषवैशिष्ट्यस्य [illegible] चरत्वात् तन्न तत्स्वाभाव्यात् यत्तु [illegible] फलेन नोक्तमिति अथ प
वनत्वपरिमाणं वैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु तस्य प्रतीतावाध्ये चेन्नार्थपावनत्वादि विशेषानन्तरप्र
तीयतेतीति किं बहुना गौर्वाहीक इत्यत्र वा भिन्नप्रयोजनविलक्ष्यत्वे वाच्यानुपपत्तिः उपसंहरन्ति ॥

का॰ प्र॰
१५

विशिष्टलक्षणेनैवम् एवमुक्तप्रकारेण यथोक्तविनिर्मितप्रकारः विशेषाः स्वलक्षणलक्षितेति १८ तत्र तैलादि

तैलादि पाचनतादेर्वा विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः ते च प्रमाणसिद्धानिरस्ताः पारगम्या एव स च व्यापारो द्विजधन

नोक्तमेको वक्ष्यमाणेषितव्यः कथमनन्वयाद्विशेषणानि प्रसिद्धिरिति एवं लक्षणान्यमस्य व्यञ्जकत्वम् ... समभिधाय

लेवार अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् १९ ॥ अनेकार्थ

स्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते सति यः अवाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारः तदञ्जनमित्यर्थः अनेकार्थेनेकार्था

भिधानशक्तेः अर्थभेदेन शब्दभेदः इति न यत्तु अर्थान्तराभिधानप्रसक्तिस्तद्वशात् तदभेदे धर्मविषयो वा वाचकोऽव

न्यभिधा अवाच्यार्थ तदभिधाव्यापारविषयः नियन्त्रणं नियमनं एकेनरसा ... यदाहुः शा

स्त्रार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति एतेन नियमनमेवार्थान्तराभिधाने ... ह...

बोधप्रलापः संयोगादेर्नियामकत्वं ... विप्रयोगादि ... संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं

विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थ१८

स्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः २ तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थगुणविशेषः सम्बन्धरूपः तेनाभिधानियमन

यथा सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेनानेकार्थस्यापि हरिशब्दस्य अभिधा नियम्यते अन्यत्र हरिपदा

र्थत्संयोगाभावात् विप्रयोगस्तत्सम्बन्धध्वंसः तेन यथा अशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र ... हरिपदस्य सम्ब

न्धात् साहचर्यं सहचरता तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथौ अभिधा ... विरोधिता

स्थानं ... तेन यथा छायातपाविति ... परस्परस्थानपरिभावे विरोधिनोः ।

कयोश्चिदुपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः अर्थः प्रयोजनम् ॥

१५

पदम्

१९

तेन यथा स्यान्मम भवद्विरहस्य च भवद्विरहेन पयोजनं न घशान्स्या [illegible] इ इ प्रक [illegible] नुपदिसता।
तेन यथा सर्वे जानाति [illegible] वशाद्गु [illegible] जति य [illegible] न स्य [illegible] कृते राजादाविपर्ययः किं
कासे को ऽपराजाविरणः [illegible] व गुण [illegible] [illegible] तयोमातिक्रमपापपर बुद्धा [illegible] नेन यथा [illegible] संपेन१
पितो मकर [illegible] जैश्च च मकरा का [illegible] जैस मृद्रा भ्याख्या हेतेन समवाय [illegible] धनता को पन [illegible] काल
यन लिंग चिह्नमिति तत्र कोपस्य काम [illegible] च्छिन्नाभावात् [illegible] धर्मस्य चिह्नत्वात् घशाव [illegible]
त्वानिव्याप्ति [illegible] नियतार्थ [illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] त्वादा तस१
वप्रसंगः न च [illegible] कोहरीति त्वातिप्रसंगः [illegible] सामानाधिकरण्याभावात् [illegible]
कोदाहरणे नाव्यर्थम् तेन यथा देवस्य त्रिगुणात्मनेन त्रिगुणात्मिक [illegible] सामानाधिकरण्यात् देवशब्दस्य [illegible]
न्यदेवशब्दार्थत्वात् त्रिगुणात्मिकाभावात् [illegible] देवतानां [illegible] भावात् [illegible] शक्तिनियमन [illegible] नत्र
मेदा१ युक्तम् देवतानां देवशब्दशक्ति [illegible] भावाद् उदाहरणे [illegible] सामर्थ्यकारणम् तेन य
था मधुनामन्त्रः कोकिलस्य च मधु [illegible] वसन्ते [illegible] कोकिलमादनासामर्थ्यात् [illegible] चैत्रेहता
तेन यथा [illegible] पिता [illegible] [illegible]
[illegible] सामर्थ्य [illegible] [illegible] विनीमात्र [illegible] देव
शक्तिनियमनं कीर्तितमिति देशे तेन यथा भा [illegible] ति [illegible] राजधानीरूपा

काः प्र॰ ९६ 16

शब्द

देशात्परमेश्वरस्यैव ग्रहणमिति कालेन यथा चित्रभानुर्विभातीत्यत्र चित्रभानुपदस्य रविर्वा दिवा कालेर
जन्यामात्मकुलाये व्यक्तिर्लिंगं पुंस्त्वादि तया यथा मित्रं भातीति अत्र नपुंसक रूपाल्लिंगान्मि
त्रपदस्य सुहृदि मित्रो भातीत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंलिंगात्सूर्ये स्वरस्तूदात्तादिर्वेद एव हेतुः तेन नार्थप्रती
तिकृदृश्यते यथा इन्द्रशत्रोवर्धस्वेति अत्र इन्द्रशत्रोरुपसंहार्तोदात्तत्वे इन्द्रस्य शातयितेति षष्ठीत
त्पुरुषसमासादिन्द्रस्य शातनकर्मत्वं लभ्यते पूर्वपदान्तोदात्तत्वे तु इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभादिन्द्र
स्य तु न कर्तृत्वं लभ्यते काव्येन नैवं तु स्वरस्तु गम्यमानरसादिस्वरूपेण रसाभ्येव विशेषावगतो ।
श्लेषभंगप्रसंगात् अत एव श्लेषप्रस्तावे रगेऽर्थभेदेति काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते तस्मादि ननु हृष्यः सहितैः स्वादो
स्वरेणार्थं गोधने प्रकाशयमानेन वाच्यविशेषाभिधाननियम्यते नत्र मालात्यरूपेणैव काकुस्संलेते नाना न
र्थाभिधाननियमने किंतु पदार्थस्यैव व्यंजनम् यथा स्वरभेदेनोदात्ता दिवयं विवादिनम्
अतः काव्ये स्वरस्याभिधाननियामकत्वं नाश्रयते इति यथोर्ध्वबाहुत्वेनेति विशेषणमिति प्राप्त
मेवम् सुधाकरश्चैवं क्रौञ्चादिः पंकजवैरिणीत्यादावपि दूरात्तु इति न्यायेनाभिधा ११
नियमनस्य कोपि हर्षादिस्वात् स्वरादय इत्यादिना स्वरूपाणां भिन्नयापदेशो गृहीतोऽने

अन्ये चोक्तांतर्भूताः अभिनय भ्रस. त्यक्ष्यार्थो कारा रिपुदर्शी का हस्तादिक्रिया तया
यथा पद्दमेनभ्यनि आपद्दमेनेः हिमक्षिपेनेः दि पद्दमेनाबाध्यापद्दमेनेहिरिस्थरेहि
अत्र दिकस्थितमुकुलितामि नयविषयविविषमस्याहि देनत्नस्पर्शिनोबाधायंविष्णु नमुकुलित
अभ्यक्तोक्तो देविधानियमाते एवंशेषपादउदाहियिअभिनयनिनिर्दृपाः तेनयथा उत्तः स्वैदात्र्यः पात्रस्त्री
ना नैवाहितिलयमिति अत्रावपरोक्षेनहंस्कूलस्वाभिधावत्सोदियम्मने रुपं तेयोगाद नार्योक्तसामि।
धायकत्वेनिवाहिनि प्रियस्तेनेकायेशाहेनविदर्शेनस्तत्र मन्त्रिपादतांत नाभिधांआपारः नि शादत्य
यमनानेत्रस्याः नापिलदलणमुख्याये वाणादिविस्तरा किनगनेनव्यापाराः यथा मद्गका। व्यजन
नोउदधरोक्षनैवांविषालवंशावनैःलानाशिलीतुहृदयदस्य स्वादुपलवकानेःपवाः
लालयतातुतेकस्वमाःतातनिवीरोमदा। अत्र एवकाणानमद्दानतुरुपादिपदानासानिद
वयपोमेवारीनिधानियंवाणानिगजस्वतदवयोणलवायेस्वस्वंनेनयैव चनीतिः नूनं
वमालोएमोममावकालस्यलिसाकेहस्येवनोमेदपियास्वकापरमाबाणाभिन्याद्यैवंबे
वातः कूतोस्वमरः अर्थंकोवेलामयचग्रातिरेवनमजनोतिचेत्पात्रयेतयवोमयोरर्थयो
लात्ययेतस्तेषःयत्रलेनाक्षित्रेवनतरसामय्येनहिनात्रौहिनोयार्थमनीतिसाव्यजनेतिपर्वेर्हि
व्यजनानिरुपनयावाहलतयातिःनयुक्तोव्यंजशैहः र्यंजमितिपस्तुनेपिस्वर्यमात्मना।स्व
कत्वेनव्यजनापरा ४

का॰ प्र॰
१०
17

तेन [illegible] नेकं [illegible] कः तेन पचति [illegible] कस्मात् नेदम् कम [illegible] नयनकतो [illegible]
नयुक्तः नन्न [illegible] स्यलेशस्य [illegible] वे कः [illegible] कागलत्व पस्यकाव्य स्याधनितं [illegible] स्तत्व
इ यत्तो [illegible] नरसुत्र [illegible] सर्वथापि [illegible] जकत्व [illegible] स्वकारितया [illegible] इति शाह: नयावञ्जकं ।
इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यप्रकाश [illegible] शब्दार्थविभागनिर्णयो नाम द्वितीय उल्लासः ॥ २ ॥ एवं
[illegible] तु रूपितेऽपि [illegible] तेन [illegible] जनायानि रूपिता [illegible] गता [illegible] जना [illegible] रूपणीया वेति
[illegible] रूपिते व्यतो [illegible] रूपणस्य [illegible] वार्थधर्मि [illegible] रूपिते [illegible] व्यञ्जन
[illegible] रूपणा भवति नतु [illegible] रूपणमिति तदेवं [illegible] कामप [illegible]
[illegible] यति अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते अर्थव्यञ्जक [illegible]
[illegible] पिते [illegible] व्यञ्जकत्व [illegible] वाधाना [illegible] तिजा
नीते अर्थव्यञ्जकतोच्यते [illegible] त्वमपि [illegible] पूर्वं [illegible] व्यञ्जक [illegible] वक्तृबोद्धव्य
काकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः । प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ॥ २१ प्रस्तावदेश ।
कालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् । योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा २२ बोद्धव्यः
प्रतिपाद्यः [illegible] नः [illegible] काकुः [illegible] दि
[illegible] काः [illegible] लितो [illegible]
[illegible]

[illegible]
१० १०
[illegible]

गृहीत्वा = ६ आगताप्सि = ६ वरितं = सेदजलश्वासनिःश्वासविभ्रमामिदएतं = ६

संवध्यते अन्योन्यं वाच्यव स्याति रिक्तः च्युक्तिर्जननानुष्मगणयुमते : स्वयं स्वविद्धि [illegible] पि नत्व
कुस्यविद्वेष यतिभाजन [illegible] विन्यतेन नवनवे [illegible] सतितिनीयदशापूर्वि : भा या वा स्मनेच्यु च्यते ।
तस्याः स्मरणमेव वृत्तवैशिष्ट्यादि सावेपि वागुपसती [illegible] नि यति पादि नतु [illegible] तपव
वैयाकरणानानुतयायतमसीति : तथा चोक्तम् सवासनानानादृशादोर [illegible]
भवेत् भवेत् निर्वाणनालेस्मानवैपल्लवु [illegible] सनि भाः यथा [illegible] मनुद [illegible] नि
अयमपि [illegible] लतेलक्षुभवेन्नाम समागता [illegible] स्त [illegible] मतेश्च [illegible] विलए [illegible] ।
समाभिविलए । अत्र वक्ति कामिनीनस्त्र [illegible] रीतमपवैशिष्ट्यविज्ञाननाचोद्यरतगोपनका
नीभवति जोभिंदुशुङ्ख [illegible] चिंता [illegible] लक्षण [illegible] कमादि [illegible]
दृष्टिरूव । अवेक्षते तिपाया [illegible] पिदृष्ट [illegible] वैशि [illegible] न का [illegible] को [illegible]
स्यते अत्र [illegible] यम [illegible] दारिकमन्यत्र [illegible] धित मिति [illegible] पु [illegible] नादि [illegible]
इति केचित् तद्देव्यात्त [illegible] नान्वय [illegible] व्यान तथाभ्यो [illegible]
[illegible] पाचा [illegible] ननपावनेमा [illegible] : स्वार्थ [illegible] मुषितेन [illegible] : विशा [illegible]
स्वितनमनु चिंतनं अतिभजेगृहः : विरविकमयिभजति नाचापिकृ [illegible] विदेमानस्य
अत्र विर [illegible] भजति नाचापिकृष्ट [illegible] विति का कुवैशिष्ट्या [illegible] नये गंध [illegible]
संभ्रमान [illegible] निमझ्यते नवचेषिनेनका [illegible] नवाच्य [illegible] शोभनमा [illegible] तिः ।
क्रियते तथा चापरागत [illegible] गुणी [illegible] लीनतु [illegible] कांशमि चेत् ३

उत्रिदृतानुर्वलना चिंतान्याल [illegible] निम्बा [illegible] मकि [illegible] मपि [illegible] भवति = १८ =

दी
म
२
वा
पुन

नरा मम गां चूस्थलनितम्बिनीनां हृदि स्थिता ... नन्दमि इदानीं सेवार्थं तव कपोलाः स्मारदृशोनां ... =१

:

नाव्यंग्यस्य कोऽप्यमर्षोऽस्य पर्यवसानमनया वाच्यस्यैव तदंगत्वात् न दैवज्ञो न चवाच्य

सिद्ध्यंगमत्र काकुः इति गुणीभूतव्यंग्यं काक्वा क्षिप्तमिति तत्पापिकाकोक्षिप्तव्यंग्यस्य

गुणीभूतव्यंग्यस्य मध्यमे ध्वनौ कुप्यमपनेयेति चेन्न न अत्र नेति प्रश्नकाकापि वाक्यार्थत्वनी

तिसिद्धिविश्रान्तात् या काकुं विना वाच्यार्थबोध एव नोपपद्यते न पैवातिप्रसङ्गः गुणीभावानुपपत्तेः यथा मथ्ना

मि कौरव्यशतं समरे न कोपात् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः इत्यादौ भीमसेनादौ नाहंकारिणि न देवन्न्दु ... श्रुतमात्रे एव काकोर्विश्रान्ते

रिति अन्ये तु काकुस्तु नेम जानातीति नत्र काकुः किमर्थे: ननु प्रश्नरूपा किमर्थ एवास्तु कौ ... क्षिप्तमिति न सैव

गुणीभावो नास्ति ननु क्रमेणापि काक्वाक्षिप्तो गुणीभूतो भवति अत एव गुणीभूतविभागे

काक्वाक्षिप्तमिति स्थापितं गम्भीतिप्रत्ययोगादिति तात्पर्यमाहुः तदुक्तं महता ... लोपा ... दिष्टे

नायिकास्मरणेन तो पदं ... नेत्र काकोला ... क्षिप्ता ( वाक्यमनेकपदं ... नेनात्र ... न्यदन्ताम्।

कवावकवैशिष्ट्यात् मन्त्राकोकपोलमतिविज्ञि ... पतन्सो ... दृष्टिः स्मारहशां विलोलितानां ... मन्त्रादि

शीमहोप्रकल्पकाम् ... कलनं तु तिरजने ... स्मरमन्द ... ली ... प्रागमामति ... ष्पी ... कर्णकारि

तरमणिविभ्रमोत्मर्षकृतया ... निवाना: येषाम ... रतिक्लेशिनां काकोक्का ... ( ३७

उत्पन्नमितिदोषाद् ... वचनान्तरं नादि ... पस्य चवाच्यस्य यथोक्तविशेषणात्स्येवैशिष्ट्य। ( १८

... स्वार्थे सविशेषतिवात्पत्तेना ... कामिनीतस्यामलस्मि ... न्तजन्मनि ... 

निर्दयाश्लेषः सकलेशदू ... रोनोदयेनिमा =१

संध्याकालेतल ... विश्रामः स्यान्नवासात् =१

18

को^

किं चैतत्सिद्ध्यं ... स्य १८

का० प्र०
१८

गा^

भा

हू

जोऽ^

सम

को
मर९

शृयते आगमिष्यामि न च शिवः अपयम हरमात्रेण

आर्यो हि स्त्रीणां मेघ । अमन्यं त्रिविधः स त्रिविधो नायकः नायिका विशिष्यते नानि प्रवर्तिते वाक्ये शक्तिन स्वरूप स्वरूपस्यास्य ॥ तिन ।
निधिवैशिष्ट्यात्मिद्धिर्हि नितं धायकेन समन्यनि व्यज्यते । ते वक्ष्यमाणं मिश्रादि तुल्यं । विशेषज्ञ पदार्थमेतेन । अग्रिमे युक्ति
त्रिविधेषु मिश्रा सदि मेघ तुल्य करणीयं । अत्र प्रकरणस्य महामावस्य अभिसारके बोधिकरण वैशिष्ट्याद्वयपतिं मम
मिश्रचेत्तन्यो यमितिव्यज्यते अन्यत्र स्वयं सरमान्वत्वार्य कुरु यमत्रास्मिन्करोमि नाहम् । नाहं हि स्वयमपि उन मयापि
सीमाय पवितीम लिङ्गः अग्रे स्मातिविविक्तादिरूप वैशिष्ट्यादिन्यवैशिष्ट्यादि सदि ताल व्योम क्लिन्न कामुकोप
कामिः प्रहृया निश्चय स्त्री प्रतिव्यज्यते गुरुजन परवशाधिक किम् नामि तु सन्दमायतो । म हु गृहं पञ्चमे व
ति वचनस्थमे पचल लिक संख्यया । अत्राद्य पदस्य निपात मधुस्मय वैशिष्ट्याद्वन्तुरव स्यैव विप्रोषस
दितादिनी यदि घज सिन्दाश्रम नजीवानि । न वक्तुं न जानामि कि गति मिति विप्रियस्य स्वकीया याव्यज्य
ते अश्लिष्टस्य चेष्टा लीलारोः न त्र चेष्टायस्या हारोपान्त निरन्तरे स्थित या सो दर्शयसार स्त्रियाप्राप्ता
। स्यां तु यकं न परस्परस्मात् संगमनागमनम् आनीतं पुरतः शिरोरुहकामयः तिष्ठ चले लोचने वाच ।
। सा ते निवार्यते मम सम संकोचिनेत्रे लेने । अत्र सामान्य संगार्हि चेष्टा वैशिष्ट्यान्न ऊत्र कामुक विषय
। आकूत विशेषा घुन्यते न तन्मयमार्दे नस्य पाक मालिम न श्रिरो मुकुन्द न आनीतमित्यनेन गच्छमाण
। केनेति अधः तिष्ठ चले लोचने वाच्य निवारितम्ममत्यां मित्यनेन स्वयं समय कालादस्य रक्षिता ।
। कालेन मानं कामिनि संकोचिते नेत्रे लेनेस्यनेन पाणिनेषित्क मालिंगन कपोली तिव्यज्यते यद्यप्येवं
। त्रैवोदासस्वरूपमेदान त्राणपि संनीति न देवी दास्यस्य अन्तरं सं भवति नयापि तिस्रदेवसु न नयसामा

गुरुजनमध्ये स्त्रियो हि मन्द भाग्याः किं स्यामि त्वं आप्नुयो स्त संकेते चिन्नलज्ज चरणौ पलम्ब पुष्य मे मिः ॥

॥

मम्मटस्य प्रोते मम्मटप्रयाणमिश्रितत्वं देवस एव प्रथम इति अंशे पद्य काव्य योः प्राधान्यं नागच्छतीति = २

काव्यप्रदीप
का॰प्र॰
१९ ३.४

वस्तुनया पुनः पुनरुदाह्रियते वक्तृबोद्धव्यादीनामन्येकमेव न व्यंजकत्वं किंत्वमिलितानामपीति
दर्शयितुं तत्र द्वयोर्व्यंजकत्वं यथा श्रोत्री वाच्यादिसहकारि व्यंग्य अर्थे इति ... पतो पदि ... मा परिरक्ष्यति
अन्यासंगेन्ना पमस्यादि सहकारी इति । नन्वर्थमात्रं व्यंजकं तत्र शब्दार्थयुगलकस्य व्यंजकत्वेनाभिमित्य
तस्मात् शब्दप्रमाणावेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः अर्थस्य व्यंजकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ २२ ॥ इति
श्रीमन्महोपाध्यायगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे अर्थव्यंजकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः
॥३॥ यद्यपि काव्यलक्षणविभागं च विधाय लक्षणपरतया दोषा विवेचनीयास्तु विशेषव्यप
दार्थाः शब्दार्थविचारिणो दृष्टान्ते दोषगुणालंकाराणां निरूपणमुचितं न तु काव्य
भेदस्य ध्वन्यादिभेदानाम् तथापि ध्वन्यादिभेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयत्वयोरव
गमो भवति तयोर्विशेषु निष्ठत्वात् यथा श्रुतिकटु कविदोषो ध्वनिविशेषे शृंगारादि
ध्वनौ हेयो रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे वा हेय एव माधुर्यादिगुणाः शृंगारादावनुगुणत्वेनोपा
देय एव रौद्रादिरसध्वनौ न त्वनुपादेय एव अलंकारोपि यमकादि रसादिषु नात्यनुपादेयः चि
त्रभेदे तूपादेय एव तथापि दोषादिनिरूपणोपयोगितया काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूपयमा
णेषु तत्प्रसंगादनुपयोगिनोपि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदानि निरूप
णीयत्वात्तत्र प्रथमे ध्वनिभेदास्तत्रतावत्तद्ध्वनिर्द्वैधा मे अविवक्षितवाच्योऽविवक्षितान्यपरवाच्यश्च
तत्र यद्यप्यभिधायाः बाधान्यतोन्मत्तकौ विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि

रामजीव
१९

पिबन्नपरे कार्यं नयानयनाविति तत्र कार्यं स... भेदेन ... कार्यं पिबन्निरेव लभ्यते अयं च ध्वनिभेदो लक्षणामूलः ... निरूपितः

ॐ लक्षणामूलत्वं जनायाः वाक्यनिरूपणानन्तरं ... नन्वीत्यनेव ... प्राहृ तिकक्रमस्य ... पादाय ... सूचीकटाद्न्यायेन
तावान्यमनया ... दिश्य विभजते ॐ अविवक्षितवाच्योऽयत्वन्नवाच्यं ... ध्वनी ॥ अर्थान्तरसंक्रमितमन्यन्तंवा
तिरस्कृतम् ॥ २४ वाच्यः वाच्यजन्यात्पादिधर्मा... धर्मी ... अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोधविषयीभूतो ... पदि
... अविवक्षितवाच्यस्य ... विभागः किं तत्र ... नेः ... तथापि अविवक्षितत्वपा
... सायाः ... त्ययोपयोगिनि ... अनुपयुक्तम
पि पुनः ... विशेषानाधायकत्वमात्रात् तत्रोभयत्र अविवक्षितत्वम् अर्थान्तरे उपयोगिनि ... ना
... संक्रमितम् ... वाच्यमर्थोऽरूपान्तरेण लक्ष्यतेऽ
... द्वितीयत्वमत्यन्ततिरस्कृतम् न केनापि रूपेणान्वयबोधविषयम
... अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यपुनरुक्तौ ... जातानेक
दिग्व ... सूर्यकिरणैः ... कमलाः कमलाः ॥
अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणानुविद्धे कमलत्वे संक्रमितवाच्यः वि
शेषानाधायकत्वमात्राद्... विशेषाः समुदायो... ॥ अत्र
... अत्र ... अर्थान्तरसंक्रमितम् ॥ ५ ... पदपि ... कार्यं
... पादानेपिवचनव्यापारवतीतेः ... उपदेशरूपत्वं लक्ष्यते तत्र ॥

तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते = ६ सूर्यकिरणानुगृहीतानि पद्मकमलाः कमला भवन्ति = ५

का: प्रदी
२

४०

वाच्यार्थः संक्रमितः एवं नाममस्मीति पदे ध्वनेरुपयुक्ता यैस्संबोधनतयैवयु
क्तार्थस्य वचनकर्मताशङ्कोः वचनीयत्वमप्युपगतो वा तस्मादर्थान्तरं
त्वन्नयात् मन्तव्याभावतया ह्युपदेश्याश्रयत्वात्तदा च्यो मे संक्रमितो नयाद्गात्मीया
या एवं मतेः स्वगम्यत्वानादनुपयुक्तं तेनात्मीयशब्देन शब्दमानेन परिगृहीतत्वेन समानेन
ह्यर्थसंक्रमितम् अत्यन्ततिरस्कृतम् इत्यन्यार्थग्रहणाद्दैन्यियोगेऽपि वचनीयत्वमप्युपकृषः
अत्यन्ततिरस्कृतं यथा उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् विदध
दीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतम् अत्रापकारिणं प्रत्युपयोगैरुपकृता
दिपदैः स्वार्थविपरीतलक्षणेन च तत्रैवाच्यस्य कथं चित्सद्योगः त्वयैवमपकारेऽपि क्रिय
माणे मयात्रियमेवोच्यते इति साधुत्वव्यङ्ग्येन तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा
च्ये चात्रभेदे न विरोधित्वं तेनायाः किं त्वन्यत्रापि यथा मम [illegible] करोमि लायाः
स्मिता वागर्द्र [illegible] लवाचः प्रियो विहाया धरमापतत्याः [illegible]
वे [illegible] तिरीक्षणे [illegible] द्वितीयध्वनिभेद
कारिका [illegible] विवक्षितान्यपरवाच्यत्वापरनामकः ध्वनिरिति प्रकरणाल्ल
भ्यते अन्यपरं व्यङ्ग्यपरम् [illegible] भेदोऽभिधामूलत्वेन [illegible]
पदेन [illegible] लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः परः॥ रसादिश्चीकटाक्षन्यायेनाभिव्य

श्रीम
९

लस्य त्रासेबुध्नपस्य सर्वतोहेतुत्वात्स्यैकत्वात् द्वितीयस्य पंचाशाद्देशत्वात् विभावादयएवरसस्
कितरसस्तेनिष्पद्यन्तइत्यस्मिन् विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः सन्नपिलक्ष्यइतिक्रमस्यालक्ष्य
त्वलक्ष्यत्वकृतोभेदहृदयमित्यर्थः रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः भिन्नोरसाद्यलं
कारादलक्ष्यक्रमव्यंग्यःस्थितः २६ अक्रमः सलक्ष्यक्रमः नत्वहेतुसमयोः परामर्शः स्मादि
नदृष्टेर्द्रावोदयभावसंधिभावशबलत्वादि नत्वाभासत्व दसरसस्थशान्त्यादयः किंतोक्ताःनिरं
तरावयव स्यापरिक्तिकिं त्रस्यनिरतिशयस्यैव ध्यानरसेत्वव्यंग्यस्यतदभावात् आभासत्वंनीति
र्यथायुधिकरणतयाऽविरुद्धम भिन्नइति यत्रप्रधानरसादिस्तत्रध्वनिः यत्राप्रधानंतत्राल
कारइतिभावात् कारणान्यथकार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेःस्थायिनोलोकेता
निचेन्नाट्यकाव्ययोः २७ विभावाअनुभावास्तत्कथ्यन्तेव्यभिचारिणः व्यक्तःसतैर्विभावा
द्यैःस्थायीभावोरसःस्मृतः २८ अथेतिसमुच्चये कारणानिप्रमदेहृद्यादीनि कार्याण्युद्दी
पकरूपाणिकार्याणि स्वेदरोमाञ्चप्रभृतयोभावाः [illegible] पयुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलयः
इत्यष्टौसात्विकाभावाः वाग्गनोबुद्धिशरीरारंभरूपाणिकटाक्षभुजक्षेपादीनि सहका
रीणितुधृतिनिर्वेदग्लान्यादीनि विभावास्त्वालंबनोद्दीपनरूपाः [illegible] तत्रार्थः ननुदेवार्थः
यथायुद्दीपकस्यास्यापिनिनकारणत्वं किंत्वस्यन्ते तस्मिन्नीपठउक्तघटिधायकरूपत्वमुद्दीप
कत्वं तथाप्यनुद्दीपितोप्युत्पन्नाशयवतिउद्दीपकेपिकारकत्वापचारात् नचापिविभाव
मवहारः विभावादिसंज्ञा च विभावनाद्युपपयोगात् तथापि वासना रूपतयास्थिता

का त्रदी

स्था

ललनादीन् स्थायिनो विभावयंति आस्वादांकुरप्रयोग्यतां नयंतीति विभावाः । अनुभावयंति
चर्वणतां नयंतीत्यनुभावाः पोषकतया विशेषेणाभितः कार्ये संचारयंतीति विशेषेणाभिमुख्येन
चरंतीति वा व्यभिचारिणः । व्यक्तः स विभावाद्यैः स्थायी भावो रस इति पर्यायः लुचविशेषणं नयत्यविशेषितवि
शिष्टः एव स्थायी रसः एवं च समस्तकार्यत्ववचनविभावादिभिः कार्यमापस्थापितैः स्थायिनो
जननात् विभावादिकार्यत्वेन पृथक् तत्वादिशिष्ट स्थायिकार्यतानवच्छेदकत्वादानी लघुद
त्वन्न स्थायी नरसः किंतु विभावादिमेलनेन वा अन्यथानेकार्यत्वादिमयविरो
धादिति निष्कल्पितत्वमानुमनादेयुक्तमिति यस्य यानिकारणादीनि सर्वे लक्षणानि
इत्यर्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्यस्तिरस्क्रियते एव स्थायी भावः यदुक्तं विरुद्धैरवि
रुद्धैर्वा यत्तिरोधातुमक्षमा आस्वादांकुरकंदोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदम् न चैवं ललनाकपोलक
स्थलादीनां स्थायित्वेन विभावानुभावव्यभिचारिभावाश्रितानि एतानि एव
हि व्यक्तेन महद्विलोचनं संयुतं स्थायिविभावेनायोग्यत्वाद् अनुभावरूपादनुभावे
न गम्यमानक भावत्वरूपाद्व्यभिचारित्वरूपाद्विशेषकभावरूपात्स्ये नोनापि
विरुद्धानि मिथ्यक्तिः उद्दिष्टो स्वर्थः तथाहि ललनादिभिरालंबनविभावैः स्थायिरत्यादिकैः जनि
तः उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपणादिभिः प्रतीतिमोपग
तः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रत्तः नटे तत्तुल्य

पतान्नुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति तदेतदपेशलं सामाजिकेषु तद
भावेन तच्चमत्कारविरोधात् न च तद्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः शाब्दज्ञानेपि तदापत्तेः लौकिकशृंगारादि
दर्शनेनापि चमत्कारप्रसंगात् न चानुभावादिज्ञानवलायातमारोपलेयानं तत्साक्षात्कारमात्रमि
ति वाच्यं चंदनस्तावादेवैपरीत्यदर्शनात् [illegible] ताहृशाकस्तनाद्यामानाभावाच श्रीशंकु

पक्षेयानु॰

कस्त्वाह नो विभावादिभिरनुमीयमानः [illegible] सामाजिकानां चमत्कारहेतुः अनुमितिविषयः तथाहि विषयाति
यमविषयाधीः सम्यग्बुद्धिः यथा राम एवायमयमेव राम इत्यवाधितयोगात्मबद्धेः विषयेऽस्मन्नेतराव
तीर्णाबाधानुमिथ्याधीः यथा नरस्कालिके नरस्ययमिति बाधे रामोयमिति विरुद्धो भयकोटिकानुसं
धायः यथायं रामो न वेति सादृश्याभ्ययविषयाधीः सादृश्यधीः यथा रामसदृशोयमिति नैतन्मो लोकप्रसि
द्धाभ्यो विलक्षणतया चित्रतुरगोयमिति वद्रामोयमिति बुद्धा प्रथमं वत्तनुते न देव विषयीक्रियते नमस्त

वि॰

ज्ञाविद्यमानमपि भावादिज्ञदालिंगमवगम्यते ततः एवमेव रामो माचायाविर्भावेषु कृपिलामासाध्यहेता
निष्ठायाभ्यासेन नटेन सेयमसंगेषु [illegible] शालाकिकाहेतोः मनेयाध्यश्रीमेवसः
[illegible] लोचनगोचरीयातेति दैवादहमद्य तया च पल्लयत नेत्रयाविद्युत्नाभ्रुत्र विरलविलो
लजलदः कालः समुपागतश्चायमित्यादिकाव्यानुसंधानवलादालखनोद्दीपनत्मकोलदनुगुणस्य
रोमांचादेर्दर्शनात् यत्प्राविर्भावेन व्यंजनीयस्यापि [illegible] कार्यप्रकटनेनचप्रकाशनात् [illegible] कृ
त्रिमत्वेनातलिंगैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात्स्थायी रत्यादिरनुमीयते सेवानुमितिः सं चमत्कारहृप
चर्वणा अवतत्त्वयाविषयीक्रियमाणस्थायीरस उच्यते पर्वेणा च सामाजिकानां नैतनिते [illegible]
तिस्त्वदृहः नेषु [illegible] चमत्कारोनतद्वनुमित्यादिषि [illegible] यमानोपि

का॰ प्र॰टी॰
२२



ष्टानं स च मत्कार×

तस्मात्तस्यात् वक्तैवोद्देश्यं वलाद्रसनीयत्वेन स्थायिनामन्यानुमेयवैलक्षण्यात् तथापि स्था
यिनो नटे सत्त्वाद्यापादनादनुमितिरेव कथं स्यादिति चेन्न अनुभावनिष्ठयाभावगाद्धि तया हेम
अमानत्वात् एतदुपहृदयंगमादि यतः पूर्वमुपमेवं प्रमाणेनानुमित्यादिरपि लोकशक्तिडिम
वपूयान्यथा कल्पनेमानाभावः स्वत्रस्थान्यथोपयोजनेऽसंभवात् भट्टनायकस्तु नतावन्नरगतत्वेन
नवा॰× ×रसगतत्वेनानुमीयते नचोत्पद्यते नचात्मगतत्वेन व्यज्यते आत्मगतत्वेन दोषात् अन्यगत
त्वेनान्येषां चमत्कारभावाच्च अंतेप्यभिहुत्स्येव व्यंग्यत्वाच्च रसस्य चाभिहुत्वात् सर्वेषामे
वाभिव्यक्तिप्रसंगाच्च तस्माद्धि भावादिभिः संयोगात् भोज्यभोजकभावसंबंधात् रसस्य निष्पत्ति ग॰×
र्भुक्तिरिति सूत्रार्थः न च भोगपक्षे विरोधावकाशः भोगस्यालौकिकत्वात् तथा एवं निष्पत्तिः स्थायी न॰×
अन्यनिष्ठेऽपि विभावादिभिः कथमन्यनभोक्तात्वाभिप्रसंगादिति चेदुच्यते प्राहात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापा
राः अभिधाभावकत्वभोजकत्वं तत्राभिधानितं तत्रसंतरार्थनिष्ठत्वेन हृद्या भावकत्वसाधारणीकरणात्म
तेन हि व्यापारेणाभिधारयः स्थायी च साधारणी क्रियते साधारणीकरणं च न देवत्वकान्तादिविशेषाणां
कामिनीत्वादि सामान्येनोपस्थितिः स्थाय्यनुभावादीनामपि संबंधिविशेषानवच्छिन्नत्वमेव भूतपत्वा पारु
येनाद्येपि एवकामेनाद्येचहि तीयव्यापारेणसाधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तया
नपवस्थायी भज्यते भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशानंदमयसंवित्स्वरूपात्मनत्यालेवनायां तं विलक्षण
रूपो लौकिकप्रत्यक्षानुमवलक्षणः सत्त्वाज्जस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सवड्डःखमोहात्मकाः पंते उद्रेकस्य
चितप्रावभिमययावस्थानमितिमितौज्ञानानुसारेणविद्वणेन तदपिनसम्यक् एतादृशव्यापारद्वय



२२

यकस्तेन प्रमाणाभावात् भट्टेर्शीनातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निरस्यमानस्य चाभिव्य
क्तिपक्षप्रवेशपर्यवसानात् आचार्याभिनवगुप्तपादानां स्थायिनो विभावादिभिः संयोगव्यंज
कभावरूपात्संबंधाद्विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्ति
र्न चाहि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन पाटवं रूटिनिर्हृति
तदनां सामाजिकानां सहृदयानां तस्य स्थायिनो रत्यादेः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालंकारसंयोगात् चन्द
विधाभिनयेन च यथायोग्यं विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यं प्राप्य वि
भिः हेतुभिरेव कारणादिभिर्व्यज्यते ममैवैते शत्रोरेवैते इत्यादिना ममत्वलेषां तद्वासनाविरहेण किं तु साधि
धारण्येनैव कः संदेहः अत एव सर्वगामिणामेव सर्वगायस्येति विभावस्वभावानामेव तस्याभिव्य
क्तिरित्याद्यनुभूयते किंच अपरास्वप्राभाविकी वासना सहकारिणी या विना सर्वगामिणामपि मी
मांसकवैयाकरणानां नरस्ताभिमानाः तदुक्तं वासना चेन्न हेतुः स्यात्तस्यां मीमांसकादिष्विति
ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः उच्यते ममैवैते शत्रो
रेवैते तटस्थस्यैवैते उत न संबंधविशेषस्वीकारनियमस्य न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यै
वैते उत न संबंधविशेषपरिहारनियमस्य चाजानाते साधारण्येन प्रतीतेः साधारण्येन प्रतीति
श्च न सर्वसंबंधिनयाप्रतीतिः किं तु संबंधिविशेषीयत्वेनाप्रतीतिरप्रतीतिः यद्वा एकस्यैव
वधारणं विनात्मकस्यैवेत्येव प्रतीतिः अत एवोक्तं ममैवैत इति निःश्रपानपर्यवसायादिति
नयाचवस्थायत्वा

बोधसंबं

संसर्गोऽसहृदययोजनं संपद्यते एवं च वाक्यार्थबोधे संबंधिविषयत्वानुभवोऽपि न विरुध्यते संसर्ग
बोधे तदधीनविषयः किं तु पदार्थस्मरण एवेत्यनुभवविरोधाद्धि कारणमहृदयावज्ञानपादेयं नन्वे
वं विभावादीनां साधारण्यं विनोत्कर्षो मा घातादरसाधारण्यस्यापि नेष्टत्वात्कथं स्यात्
स्वतन्त्रत्वान्निबन्धात् एवं च साधारण्येऽपि न स्वपरस्वत्वप्रतीतिविरोधस्तथापि तदंशेन
हृदयसंवादो न स्यात् स्वपरवेलोकिकताहेतुस्वीकारकारणमिति ३ च्यते
स्मानां विभावादीनामनन्तरूपसाधारण्येन लोकस्मानुभवकालेऽस्मापि नाम
मात्विशेषणविशिष्टत्वलक्षणात्तः परिमितत्वमात्रताया यदि गलते मज्ञानेन तद्
शेनास्मिन् विनावेशानन्तरं संपर्के स्वो परिमितो भावो यस्ते न श्रमात्रोऽस्ति कालत्रुट
यस्तदा तत्कारित्वात्रमात्रविशेषसंबंधानन्तरूपेण साधारण्ये न स्थायी [illegible] नन्
चर्वणा विशिष्टः स्थायी रसस्तु च्यते चर्वणया च स्थायी विषयीक्रियतां नाम ननु तथा
त्मकमात्मेति न स्वस्य व्यक्तिरिति चेन्न स्वप्रकाशमानानाकारवदभिन्नस्यात्मनो विष
यीकरणात् अभिव्यक्ति विशिष्टः स्थायी रस्यायी चर्व्यमाणतैकप्राणतया चर्वणा
नाशे विनष्टो रसः इति प्रतीयते विषयो विभावादिजीवितावधित्वेनाभिन्न चर्वणः पुनः
वपरिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीनमिवालिंगन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधत्

विभावादित्वं= २

उपाया

२३

का॰प॰ २२

चर्व्यते

वधेः

सम

रेव

वृत्त्यास्वादमिवानुभावयन्नत एव प्रतिलौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रस इत्यु
न्युच्यते नन्वेवं सत्यपि विभावादिसमूहालंबनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नमे
तच्च न युक्तम् विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसंगात् घटपटादिवदिति समूहालंबनव
दिति चेन्न पानकरसन्यायेन चर्वणात् यथा पानके खंडमरिचादीनां पार्थक्येनानवभासते तथा
त्रापि विभावादिषु न विभावादीनां परामर्शान्वयव्यतिरेकात्तत्कार्य एव रसः किं नोच्यत
इति चेत् न विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वे यदि सा तदा निमित्तकारणत्वमेव न चैतन्ना
शस्य कार्यनाशकता दृष्टा हि तन्त्वादीनां नष्टानामनुपपत्तिमात्रं चेन्न चादिस्पर्शजन्यस्य शब्दादेः
न्यायेन भविष्यतीति चेत् न नहि तत्र स्पर्शाभावेन शब्दस्य विनाशः पतेः किं तु तदभावे कारणाभा
वात्कार्यं नोत्पद्यते उत्पन्नस्य स्थितस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् विरोधिगुणान्तरात् अत्रा
पि तथास्त्विति चेन्न रसस्यावेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेऽभावात् ननु वे
द्यान्तरविस्मरणमात्र इति चेन्न न समानः अत्रैकैलौकिकोत्पत्त्यादिदोषाभासस्पर्शात् किंच चर्वणा
विशिष्टस्य प्रादुर्भावः न च कार्यस्य प्रत्यक्षता विभावादिविशिष्टहेतुः न तत्सत्ताव्याप्य इति चेन्न
विभावादिपरामर्शं विना तन्निष्ठत्वाभावात् न चैकैकस्मात्मनीति व्यापारिकामन्ये कापि चमत्कृति
किंच स्वमितज्ञानजन्यज्ञानविषयो हि न ह्युपेयते अत्र न एव स्वप्रकाशानन्दधर्मः चाक्षुषादि

तानेन चर्व्वणादिव्यापारमवहिप्यते न चात्र तया तत्वमिश्रतज्जन्यज्ञानविषयत्वयेवत्तुं तद्ज्ञा
मः पकत्वेन निषेधार्थः किंतु विभावादिभिर्व्यञ्जितस्य चर्व्वणीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्लौ
पृ॰ ४९ केन प्रसिद्ध इति चेत् [illegible] अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न तु दूषणम् कथं न हि वि
भावादीभिः समुत्पन्नो रसो ह्येयो रसः उत्पादित्यव्यवहारश्चेत् आद्यरसास्वादचर्व्वणोत्पत्त्यानन्त
२५ न्तर्य एव नाशात् हि नीचापि गणलौकिकात्युत्तमिश्रप्रत्यक्षादिविषया या लौकिकी प्रमितिः यच्चा
परिपक्वयोगिनां युञ्जानपदवाच्यानां जगदिदं विषयकत्वशालि विज्ञानं तत् यच्च परिप
क्वयोगिनां युक्तपदवाच्यानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनं तदभ्योग
णलौकिकात् परस्यादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तद्गोचरत्वयेति मन्तव्यम् न केवल
मसत्त्वादज्ञाप्यो रसः किंतु निर्विकल्पकेन [illegible] विभावादिपरामर्शे निर्विक
स्वा=५ ल्पजननायोग्यत्वात् नापि सविकल्पकं चर्व्वणा [illegible] लौकिकानन्दमयस्य तस्य स्व ला स्वा॰ ५
संवेदनमात्रसिद्धत्वात् चर्व्वणा [illegible] भिन्नसविकल्पकविषयत्वेन [illegible]
मिद्धमेव [illegible] निर्विकल्पकत्वमिश्रसविकल्पकयोरन्यतरविषयत्वाभावो परविषयत्व
पर्यवसानः तथा चैकविषयत्वाभावे [illegible] विषयत्व [illegible] उभयविषयत्वाभा [illegible] वेड्॰
भयविषयत्वं [illegible] नेति चेत् न एवं ह्युभयरूपत्वमापन्न [illegible] मानेन ज्ञानभिन्नसवि २४

ज्ञेयः घः

अङ्गकत्वेनिर्दिष्टाः प्रत्येकस्य॥२

कल्पकविषयत्वरूपतन्नीयकोटिप्रगल्भितयालोकोत्तरचमत्कारमेव गमयति न पुनर्विरोध
मिति स्पष्टविभावादयो मिलिताः किमिति मञ्जकत्वे व्यभिचारात् प्रत्येकस्यादन्यत्र ।
यात्तेयात् तत्राप्यलिकस्य [illegible] इत्यव्यभिचारश्चेत् व्याघ्रादयो हि विभावाः भया
नकस्येव वीरादेरपि [illegible] अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयान
कयोः चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति स्पष्टमेवापे

नियमात् नन्वेवं मिलितस्येव व्यञ्जकत्वे एकैकोपदिष्टेनोरस व्यक्तिर्न स्यात् इत्युक्तेचासौ
यथा वियद्दलितमलिनावगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः धरणिरभिन
वाङ्कुरं कटकाश्रणाति पदे दयिते प्रसीद मय्ये । इत्यादौ कामिनीगतानायारतेरालम्ब
नोद्दीपनविभावमात्रस्योपस्थितौ पवन [illegible] दितमणालीमत्वानन्तरोमाञ्चवृत्तिः कथ
मपि परितापशास्येनालिः कियाह ॥ कलयति हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनव
कविंदुतच्छेदकान्तः कपोलः इत्यादौ अनुभावमात्रस्य हृदयगतस्य कमागते

लज्जा हर्ष
विविलितलग्नाक्षिणि स्फारितं सम्पूर्णत्वरितेऽङ्गहीनवसनं किं चाचिरेण मूलतेऽसवि
प्रसादः

व्याव्रमणानेतिव्यतिकरेवाष्पाम्बुपूर्णेक्षणा लल्चे वरजानामहो श्मपचच तदुरजालोनिशिशैयाय

उत्कण्ठा
कोपः असूया

छिद्यतदुति छेदः खेदः ॥२



नमविष्णुदरू

इत्यादावुत्सुकादिविशेषणसंख्यानाभोत्सुकालेङ्गादर्शकोपाख्याप्रमादा।
नां व्यभिचारिमात्राणां च यद्यप्यत्र त्रयमपीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्तितथापि स्व
नहालंधमवत्तयानिर्देशादनतिकुलपर्वति मैवम् पक्षेविभावादीनामसाधा
रणेपनान्यहृद्यापेन्नकाविना त्राणिमिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् नन्वेषां चेदसाधा
रणेषु किमन्यहृद्या येदोनपि न प्रत्येकं कस्मान्न चारेणाद्रित्रयापादानं स्वप्रत्यसाधारणेषे
व कथं ताहि स्याथीविशेषोयोग्यविभावाद्युपेतकावमितिचेदुच्यते प्रत्येकं व्यभिचार
निमिलितानां व्यञ्जकत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरहृदयमाक्षिप्यते किंच रसस्य वि
भावादिसमूहालम्बनस्वरूपत्वात् प्रत्येकस्मादसाधारणादपि व्यक्तिभावान्मिलितानां
मेव व्यञ्जकत्वेऽसमसाधारणेनापीतरहृदयमाक्षिप्यते नेनो मिलितेभ्य इदमित्यत्रीति
केचिदाहुरेकपदसंगामप्यतः केचिच्चाहुदधृतान्यादिन्निरासापसभेदानाह।।
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः २९ २५
शृङ्गारस्योमात्रा दिविधहेतुत्वान्न [illegible] मात्रेणो चेत्यत्रि मिलितानां रसमेव
इतावन्त अष्टौ रसाः मतः काव्ये पिता वक्तव्यः नवरसः शान्तो व्यक्तः इति शान्तिपादिनेन काव्यः

का॰ वृ॰ टी॰
२५

ऽमयः कटाक्षादिरिति चेन्न लोके तस्याव्येपिकाव्यादौ पार्यन्तिकालौकिकत्वोद
यात् अन्यथा तु लावलामग्रहत्यापत्तेः शृंगारादीनां लक्षणं च रत्यादि शकुनिकोलं
तत्र मनोऽनुकूलेऽर्थे सुखसंवेदनं रतिः तत्प्रकृतिको रसः शृंगारः स च द्वेधा संभो भो
शृं० गो विप्रलम्भश्च तत्र अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादी
नि स संभोगो मुदान्वितः । स च परस्परावलोकनालिंगनादिभेदादपरिगण्य एक एवा
गण्यते भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदो
च्यते स च संगमपूर्वं तदन्यश्च तत्रान्त्योऽभिलाषहेतुक उच्यते अभिलाषपदेन त
द्वैतैरन्यादिसंगमाभावस्य लक्षणात् आद्यस्तु कश्चिदीर्ष्यया प्रणयेन वा मानरूपः स ईर्ष्याहेतु
क उच्यते ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात् कश्चित्तु कार्यवशाद्देशान्तरगमनतः प्र
प्र० प्रवासहेतुकोऽभिधीयते अभिगमनात्पन्नगमनमपि प्रवासो ह्येतानां दाराविनाभा
प्रयोजकाविति न्यायात् प्रवासशब्देन स्थानलक्षणाद्वा कश्चिच्छापात् स च शा
क्रि० पदेन तु कारुणिक्यव्यवह्रियते कश्चित् ज्ञात्रितयातिथिकान्नसुलभादितः कायणात् स
पवविरहहेतुक उच्यते करुणशृंगारस्यात्रैवान्तर्भावः तत्र संभोगो नायिकाभेदैः

प्रवासरतानः

१३

का॰ दी॰
२६

26

नायकास्त्वस्य कर्मेणोदाहरणमाह शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचि
च्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुल
कामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ।
विलोक्येति लज्जावनता नवकर्णिके त्वंमग्धा हि स्त्रिनेव के कुलिकया धत्ते मे:
मनोहारिणी लक्ष्मीमित्यभिधायि विप्रियनत्मेन ह्रीरिकासंस्पृष्टा प्रायोपान्तनिवि
ष्टसखिमनस्यावीने ज्ञोत्सवान्ते दिनेनिर्यातः स्थानकेरलीक वचनोपन्यासमात्रीजनः २
वीरिकावसन सख्यः विस्रब्धमेष्वभिलाषहेतुर्येषा भेमा द्वं प्रणयस्पृशः परिचयाद्भुत्ता
गोदयात्तात्तानुरूपहर्षोत्तिसर्गमधुरास्ताश्शाम्यवेयुर्मयि यास्वन्तः करणस्य बाह्यकरणव्या
पाररोधीक्षणादाशंसा परिकल्पितापि भवन्यानेदसान्द्रोल्लयः प्रेमः स्नेहः सप्रवज्रहर्षः अ
णयः सप्तवपरिचयात्रिप्रायेन रञ्जनहमोमुखः ईर्ष्याहेतुकोपया तापन्तुः प्रसमापरस्य
समये सखोपदेशं विना नोजानाति सविभ्रमांगवक्रोक्तिसंसूचनानाम् स्वच्छैरच्छकपोल
पालिगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पलाबाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः २ । २६

वलिता॰२

१ साक्षेनोपदेशः साक्षोपदेशः अविषमत्ववात्हेतुको यथा अस्यानेवलयैः कांतिप्रयस्तैरेसै

२ रजस्तगने धृत्वा नलेणामासितं अवलितेचितेन गंगेन अरुणः यातं निःश्वले चेत निश्रियतमे ।

३ सर्वे समंसंसितागतकेश्वतिजीवितत्रियलद्धमार्यैः किमन्यत्रयते । मतचवास्तहेतुर्यथा ।

४ कियदं वुभवेद्दहं धरायां कतिवापल्लवे संचयाभवेयुः कियतीचसमरदुिरं वुजानोपरितापो

५ पहितेन तयैः कुरंगाभ्याः । साक्षोः प्रवासिनेन नायकं प्रतीयमानत्वंः भवत्तद्धेतुको यथा ममैव

६ किमदं पारिविधसमकतिपयैरेवशिवैवास्तरैसायामेव यमेहिधेहिपरितः प्रासमानिवेसमालं मो = १

७ पवेवादिनिबद्धमदपितयानिभ्रमस्यपालैहृतोमांमल्यः कलषेविलोचनपयोधाराभिः ।

८ सरितः । आपहेतुको यथा नामालिख्य शरण्यं रूपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं तेन चरणप

९ तितं यावदिच्छामि कर्तुम् अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितै दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सं

१० गमं नौ कृतांतः ४ आलिख्यमपीकारिविषय एव विरहहेतुको यथा अन्यत्र ब्रजतीति का खलु

११ कथा नाप्यस्य नादृक्सुहृदो मानेकृतिमागतमहदहाको यं विधेः प्रक्रमः इत्यल्पेतरकल्पना

१२ कवलितस्वांतानि प्रांतातेर् वालाव्रतविवर्तन अतिकरा नाम्नोति निद्रां निशि ५ एषाविरहोत्क

१३ ण्ठितेन स्वमिलापहेतुका दृश्यते अग्रीष्ठादिभिर्मुखे विकासो हासस्य उच्यते अगं वेहते तेन

गं

का॰प्रदी॰ २६

हासप्रकृतिको हास्यः यथा आकुंच्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मंत्रांभसा प्र
तिपदं पृषतैः पवित्रे तारस्वरं प्रहितथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोहमिति रोदिति
विष्णुशर्मा ॥ अत्र तादृशमानाविलवेश्यानर्तकीस्वनं च विभावो रसाश्रयस्य
तद्द्रष्टुरनुभावः चापलादिर्व्यभिचारीति ॥ इष्टनाशादेरिष्टस्य वेला ... शो
कशाहनाक ... शोकप्रकृतिकः करुणः यथा रामा
नन्तरितानामि ... देवताः काश्चित् ... तव
... ॥ ... नामोऽमिपश्चि च ... पि
रोदयति ... ॥ अत्र विपन्नाकाचिदी ... तद्गदाह
विभावो ... तस्य प्रकृतिको रौद्रः यथा कृ
तमनुमतं ... युधैः ॥
नरकं ... दासीसैः कोपोऽपि ... वलि
कायां ... प्रकृतिको वीरः स च त्रिधा युद्धवीरो दानवी
रो दयावीरश्च तत्राद्यो यथा ... मिव ... नत्ते

धूत्कमदात्प्र हृतं=२

पतितोऽशनिर्...

मायुषमाहेदेहखुलक्ष्मां दधति पक्ष्मसीमायकानि ष्टानेत्नः सौमित्रेति षणात्रंतचमपि न दिरुषां
नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभंगलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि । अत्र पराक्रमहूर्नी
यो यौ रुषणक्ष्माद्भुजनितं चित्तवैक्लव्यमुद्दमयं नत्वविशेषोक्तिको भयाभावकः यथा धीमाम्
गामिन्नात्म मजुर नुपतति स्यंदनेव उद्दिहिः पक्ष्माद्येन त्रविष्टः शायखतनमयाहूपसास्वंका
यं दर्भैरंडावल्लीठैः स्रमविह्वलतम्रु [illegible] श्रिमिः कीर्णी वर्त्मापप्रेपदग्नसुताल्वाहु पतिवकृततरं ।
लोकमर्त्यांत्रयाति । जगत्प्रसिद्धिमयार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् तत्वविशेषोक्तिकोविम
नसः यथा [illegible] कृतिं [illegible] को प [illegible] सिमा [illegible] सिका [illegible]
[illegible] भानुगमस्त्रीनिजमध्या अत्रांते पर्यस्तनेत्रः [illegible] पानः प्रेतं
कः [illegible] गतमपि [illegible] मति । विस्मयस्मि
नविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् तत्वविशेषोक्तिकोद्भुतः यथा चित्रमत्रानेषनदाव
ताः [illegible] लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः कोप्याकृतिर्नूतन एष
सर्गः । एषां भेदो वचनमात्रान्न सिध्यतीयेषां विचित्रानुक्तेः हेतोः स्यायिभावानादृ
त्य [illegible] श्रेकोधोत्साहौ भयं तथा जगत्प्रसिद्धिस्मयश्च मे स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः २
न त्वविहुताः [illegible] विरुद्धाभावा यत्तिरोधातुमक्षमाः [illegible] दोजर्ये दोषाभावः स्यात्पिवदास्तम
अ

सामान्यलक्षणम् अथ व्यभिचारिणां स्थितिभेदांस्तु कर्तुं न्यायेन येन तु उदन्यायेन तु व्यभि
चारिणां भिन्नयोर्भेदः विशेषलक्षणान्युक्तानि अथ व्यभिचारिणो वेति चेत्तस्यापि नाम
नाधिकशंकातिरेकेति यद्यपि विभावानुभावश्रितिपाद्यमेजकत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शने
न कुप्रयोज्यमयपरत्वापि स्थायिवद्भावविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायित्वभावस्थापनाय व्यभिचारिभेदाना ह
निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्तामोहः स्मृतिर्धृतिः २२ व्री
डा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च २३ सुप्तं प्रबोधो
मर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च २४ त्रासश्चैव वितर्कश्च
विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः २५ नामतः एव समाख्या
ता न तु लक्षणतः लक्षणानामन्यत्र विस्तरप्रपंचं दर्शितत्वात् तद्यथा तत्र नाम पदीर्घादेर्नि
र्वेदः स्वावमाननं तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता १ निर्वेदस्य हृदो निर्वेद...
दयादिभिरिति किंचित् रत्यायासतृट्क्षुद्भिर्ग्लानिः प्राणनैर्बल्यं २ तत्र वैवर्ण्यकम्पानुत्साह
कार्श्यादयो मताः अनर्थप्रतिभा शंका परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्य... लोकास्यशो
षकृत् परोत्कर्षाक्षमा सासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजाः दोषोक्त्यवज्ञे भ्रूभेदावज्ञा क्रोधेङ्गितानि च ४
संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः मद्यपानादिजः तत्रोत्तमो मदो विविधभावप्रकृतः ... 
...सत्त्वः ... शेते हसति गायति ... अधमप्रकृतिः परुषवचनाभिधायी ... सत्त्वः

दश ... १२८

राम राम ११२८

श्रमः खेदोध्वरत्यादेः श्वासनिद्रादिकृत् श्रमग्लान्योर्भेदं न चेत्का
रणकार्यता श्रमस्यातिशयावस्था मध्यवाग्लानिर्भूचरे बलस्यापच
योग्लानिराधिव्याध्यादिप्रकर्षभू निर्दिके आलस्यं श्रमगर्भादेर्जैह्म्यजृंभा
सितादिकृत् दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं कार्ष्ण्यमृजादिकृत् ध्यानं चिन्तेहि
तानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ग्रहानर्थविकारान्वेषणं स्थितिश्चिन्तेति के
चित् मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रम
णादर्शनादिमत् सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारजा येन स्मृतिः भ्रूसमुन्न
सकम्पवादनादिकृत् ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः सौ
हित्यवदनोल्लासः सहासप्रतिभादिकृत् दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावो विधीयते
वक्त्रांगुलीयकस्पर्शभूलेखाधोमुखत्वकृत् चेतोनिमीलनं व्रीडा अनंगरागयवादिभिरि
ति केचित् मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः आत्मप्रकाशप्रतिकराचेष्टाचपलता
च्यतइति केचित् तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः मनःप्रसादो लाभादेर्हर्षोश्रुस्वेदगद्गद दि

आवेगो गजविद्रावणस्यादेः संभ्रमो मतः तत्र विस्मरणं स्तंभः स्वेदः कम्पः स्खलद्गतिः अप्रतिप-
त्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र क्रि-
यास्वरूपकटत्वं जाड्यं चिंतोत्कंठभयादिभिरित्येके गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः
सविलासगतौ दाविनयावज्ञादिहेतुजन्मतः शत्रुकार्यासिध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः निश्वा-
सोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टप्रतिसंगमे तत्रोच्छ्वासत्वरा-
श्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः तत्र जृंभांगभंगाक्षिमील-
नोच्छ्वसनादयः आधिव्याध्यात्पतद्दुःखादेरपस्मारस्तथाविधः मनःक्षेपस्तु पतनप्रस्वेदोम्बुलाला-
वेशसंभवः विरोधिभावात्स्वेच्छया पाशक्तिर्विस्मृतिर्भवेत् ध्यानजाड्यश्रमोद्रावित्पर्यश्रिताप-
दिकन्तु सा स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः कोपावेगभयग्लानिस्वेदः स्वेदिकारकः
निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः तत्र जृंभांगभंगनयनमीलनांगावलोकनस्मृति[illegible]
पापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता तत्र स्वेदशिरःकंपनेत्ररागादिविक्रिया लज्जा[illegible]विक्रियापौरु-
षादिस्थानत्वविक्रिया वा पाराशत्रूणामिव दुनाममर्षः यः[illegible]प्रपराधदै[illegible]
मतोऽसूयास्वेदशिरःकंपनाडनानजनादयः श्वीति[illegible]दोषदे[illegible]स्वादेस्तिरधीमतिस्तैः
नाप्रतिमतेनोवोबद्धमानस्तथाक्तानि व्याधयः सन्निपातादयोस्तेषामन्नविस्तारः प्रस्वेदकंपता

पापाच्च तन्मावतयोदितानां कंठादेर्विशोकादेरन्यादृशस्तद्विभावः तस्मिन्नवस्थानमहितेगी
नहानात्तितादयः जीवस्य ध्रुगनातं मोमरणपर्यन्तीति तं समोहे द्रियविलानि गात्रविलेप
नादिकृत अत्र च मनगात्स्थानेकेचिन्नकरणपठंति सा च परे [illegible] त्सपवादि
नवैल्लव्यमयाञ्छाकान्नानि विच्यते इति तन्नकरणम् मचानुचिन्तनमिति के अत्र तदया वीरस्था
पितत्स्य उत्स्य तद्गुणानां नोचितमित्याहुः न चानन्यमस्य चारित्वाद्गुणेन फलवद्वित्ति वाच्य
स्थायित्वमस्याधारणत्वात् नेपिकचत्तस्य चारिणः तदुक्तम् शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधा
त्सभामतः शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारिणां पुनः कृत्वा यत्र तत्र उत्ते [illegible] भावि
नवुद्धि [illegible] जिताद्रेमनः [illegible] पिताद्यनुहावितके [illegible]
नार्थिकः निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथमनिर्देशे प्रयत्नोपि ग्रन्थे निर्देशाभावप्रकाशनेन स्थायित्व
प्रतिपादनाय निर्वेदस्यापि भावात्वेः शान्तोपि नवमो रसः तस्य हानिकाभात यथा मुहौवाह
रेवाजगस्तुमशयनेवाहृ [illegible] वालोष्ट्रिवावलवृत्तिपीवा [illegible] दिवा ॥ [illegible]
मह [illegible] चित्तत्पारतेपि [illegible] इति यलपत्तः [illegible] हः वाशा
[illegible] योत्पत्ते अत्र वदंति शान्तोना [illegible] दत्तुमवाभिडत्ता तदुक्त
हेवः न चैन [illegible] यीनिर्वेदोत्पत्ते तस्य विषयेष्वलमत्ययत्नवात आत्मानमानन्दरूपता
[illegible] निखिलविषयपरिहारजनितात्ममात्रशान्तभावमयत्वान्न वात तदुक्तम् [illegible]
मह [illegible] लोके पञ्च [illegible] महत्सु [illegible] नाद्र्हनः [illegible] शीकलामिति अत एव
[illegible] चित्तवृत्तिविशमास्य स्थायीतिनिरस्तम् [illegible] पितायामात् तस्माद्भूमोरस

का॰प्र॰टी

२॰

30

सापीति निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः तत्त्वशमो निर्वेदस्थायिभावानंदः स्वात्मविश्रमादिति २॰
मवद्रावेणमलत्वाक्रमेषु पठितः स एव विस्रपः इत्यादीनामस्त रूपत्वात् व्यभिचारित्वात् स्थायित्वानि
यमेन प्राधान्याभावात् सात्त्विका नाम व्यपत्वादिन्यत आह रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी
तथाञ्जितः २५ भावः प्रोक्तः रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम् देवादिविषयेत्यपि व्यभिचा
रस्याव्यवस्थितोपलक्षणम् तेन देवादिविषया रतिः सर्वकान्तादिविषया पशुष्टा रति हासादय
श्चाप्राप्तरसतावस्थाः प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इति निर्णयः पुत्रक इत्यादिमुनिरंग
स्यात् देवादिविषयोदाहरणा त्वङ्गंगताभावमाप्नवासां तदास्यापि शहमामीति तदेन्दुदाहृतः
कान्तः कान्तादिविषयासम्बोकः शृंगारः तत्र देवविषया रतिर्यथा कण्ठकोणविनिविष्टमीश
ते कालकूटमपि मे महामृतं अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते । मुनिविष
या रतिर्यथा हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शरीरभाजां भवदीय
दर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यताम् । एवमन्यापि परिपोषणं नृपादिविषया च रतिरुदा
हर्त्तव्यं व्यभिचारी प्राधान्येन व्यंजितो यथा जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा
स्वप्नेद्य दृष्टा मया मा मा मां स्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतै
राश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः । अत्र विधिं प्रत्यसूया
प्राधान्येन प्रतीयते तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः ॥ तदाभासाः रसाभासा भावाभासा
वाभासाश्च तत्र अनौचित्येन प्रवृत्ति विरोधि ना रूपो नायः नत्वेकाश्रयत्वेति यथा

पु॰=

राम
२॰

द्विविषयतायां बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासांगतायां वा दृष्टत्वं एकविषयारतिरेव तनोति
प्रलापः वंदीकृत्य नृपद्विषामित्यादौ उदाहरिष्यमाणत्वात् रसाभासो यथा स्तनः केशवामालिंग
न्नमपि विनायकनरमते विलेखे [illegible] माणिक्य [illegible] यमगयेत्तु लेखनकोजानः [illegible]
यमालिंगसि बलात्तव स्त्रीः [illegible] यमित्यम । अत्र बहुषु व्यापारेषु पादने
बहुविषयाभि [illegible] व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धम् एकत्रापि ता हृष्टव्यापारे
भवात् यत्र त्वनेककर्मोपादानमनेकविषयत्वं क्रियाणामकल्प्यते एकविषयत्वाभि
प्राये त्वेकमेव कर्म पदमुपाददीतेति नन्वेकस्मिन् स्तनो विलेखे इत्यादौ [illegible] नानेक
विषयत्वेन पदोपस्थापितेनान्वये [illegible] भिन्नस्यापि [illegible] एकरूपस्यापनेऽभिन्नक
मेणैव [illegible] नाद्दुष्टात् अत्र [illegible] दर्शनव्यापारस्यानेकविषय [illegible]
एवमेकत्र भेदाभिप्राये बहुगतेऽन्यत्राभिन्नत्वेनावगम्यते बहुपदमनेकपरत्वाभावाभासो यथा
राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरंगितविभ्रमांगी तत्किं करोमि विदधे क
थमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः । अत्र रतेर्व्यभिचारिभूताश्चिंता [illegible]
त्रिलाना पि काया [illegible] तयोरपि रत्युद्भूतत्वे न तद्व्यभिचारिणोऽपि तद्धाभावात् एवमस्येषु दाह्वा
र्याः भावशान्त्यादिरसक्रम [illegible] भावशान्तिरुदयः सन्धिः शबलता

संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः शबलता तु कालभेदेन निरंतरतया सर्वेषामुपमर्द्दो ॥
न च भावशबलतायाः शांत्युदयाभ्यामविशेषः शांतेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादेनेदं द्वयोरुपग
मात् तत्र भावशान्तिर्यथा तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किं वक्षश्चरणानतिव्यति
करव्याजेन गोपाय्यते इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्त
न्व्या च तद्विस्मृतं । अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्रामः उदयो यथा एकस्मिन्शयने विपक्षर
मणीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादवधी
रितः प्रियतमः तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः । अत्रौ
त्सुक्यस्योदयः संधिर्यथा उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्संगप्रियता च वी
ररभसोत्फालश्च मां कर्षतः वैदेहीपरिरंभ एव च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानन्दी हरिचन्दने
न्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः । अत्र पूर्वार्धे रामस्यावेगः उत्तरार्धे हर्षः अनयोस्तुल्य
कालमेवास्वादः शबलता यथा काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषा
णां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति । अत्र काकार्यमित्यादि वित
र्कः भूयोपीत्यौत्सुक्यं दोषाणामिति मतिः कोपेपीति स्मृतिः किं वक्ष्यन्तीति शङ्का स्वप्नेपीति दैन्यं
चेतः स्वास्थ्यमिति धृतिः कः खल्विति चिन्ता स्फुटमेव सर्वेषामुपमर्देन प्रतीयमाना शबलता

मुन्नी

चमत्कारभूमिः नन्वप्राग्न्यादिवत्तस्यापि निरूपितप्रकारः संभवत्येव तत्कथं नोक्तमिति चेत्तत्र भावो ऽप्येव
नत्वन्तैः भावस्यापि तेषां गामित्वात् ननु व्याप्ति चारिस्थले नियमेनोपलम्भस्य भावस्यानन्तरकार्यभावे
दाहरणमेतत्कथं वाभावध्वनित्वं संभवेन तेषां गुणीभावादित्यत आह सुबोधमेतदिति गीतं सामवेतिक (ह्य)
दाचन तेषां भावप्राधान्यादयः कदाचन प्रदानं एवागाद्धिवत् तेन विवर्दितः वहत्तत्र तात्पर्यानुगम्यमानमत्रैव वेनो
नु एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमभेदं नाह अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य
स्थितिस्तु यः ३३ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा सकथितो ध्वनिः घण्टाया हन्यमानाया मध्ये शाहान
नं यथालोदीयानप्रोऽनुस्वानरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यापि तिर्यक्क्रमः शब्द
शक्त्युत्थ उभयचेति द्वैधः तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यः उभयशक्तिमूल
व्यङ्ग्य इति त्रिधा व्यङ्ग्यः शब्दशक्तिमूलत्वं वेनदव यतोनेव शब्देन न दर्शयतीति तेन पर्यायो
नोपलापि प्रतीत्यपरित्याज्यार्थशक्तिमूलत्वं न तन्निधयातस्त्वसतीति ति मिन्ति यतो नाभिधायाप्यनुगत नियं
दा मनन्तत्रैव भेदो द्रष्टव्यः तत्र प्रथमं तावदभिधामूलतत्किं व्यञ्जनामूलत्वमेव भद्रात्मनरूपितवत्तम तेः४
वेदिति यत्केनोच्यते तेन तद्यपादेन भद्रात्मनरूप्यत्वाद् द्वैतं तद्द्वेदत्वेनेष्टत्वात् व्युत्पन्ना
तस्मात्सर्वं भेदवृद्धिर्भावापत्तेः किंच प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति
व्याख्यानेन हि तीयभवादित्येनेन तृतीयस्य प्रतीत्वनेन प्रकरणस्याभिधानियाम
कस्यास्पष्टत्वात् तेषामुदाहरणत्वविरुद्धोत तस्मात्प्रयोजनमेवन्यायानेषुमध्ये

अलंकारेष्वयं वस्तुव समुदायश्चावभासते तेन प्राधान्येन सहते यः शब्दः शब्दानुरूपो द्विधा शब्द
शक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा अलंकारेण वस्तुना वा तत्र वस्तुमात्रस्य चाप्राधान्येन प्रकाशनादि
त्यर्थः तत्राद्यो यथा उल्लासस्य कालकरवालमहाम्बुवाहदेवेन येन जनरठोर्जितगर्जितेन निर्वा
पितः सकलपक्षरणविग्रहधाम्मजलैर्भ्रमितः जगतामविलितः प्रतापः १ कालो वैरिहत्योः करवा
लः एव महाम्बुवाहः यद्वा महद्बलवः सपत्नान् तद्धाद्रः गर्जि
ते सिंहनादः अत्र करवालमल्लोसेना वला त्रेव नकेवे पदे ताद्रूप्यशब्द प्रयोगमन्तरेणा
तं वस्तुर्थकत्वं मा प्रमज्य नामित्य प्राकरणिकैरिन्द्वाम्बुवाहादिभिः प्राकरणिकानां
तं करवालादीनामुपमानोपमेयभावेककवेला अर्थमित्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः स च पूर्वं द्रष्टु
त्निरूढः पर्यायानेरण प्रपादिना तदुत्थापस्थितौ तदप्रतीतेः एवमन्यत्र प्रस्तावम एवमलं
कारेणवस्त्वपि यथा तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः मति

मानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभात्यभवान् १ अत्र तिग्मरुचिः अप्रतापः एवेत्यो
मेणैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः एवमेकेऽपि विरोधाभासो यथा अमितः समितः प्राप्तै
रुत्कर्षैः हर्षद प्रभो अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि नन्वविरोधस्याप्यत्रव्यङ्ग्यत्वम्
एव नेष्यते नाक्षिप्यते सीमा अपि शब्दादेर्विरोधव्यञ्जकस्याभावेऽवाच्यत्वे नदमा

साधुयशोभिरसहितो नामीति व्यक्ततार्थं चाप्रवर्णनेसाभितः अपरिमितः
प्रमितः परिमितः इति

विधुराणां वैरिणां निशाकृत् =

अविद्यमानः
प्रतापो यस्य
स प्रतापः
इत्यादि

एवं विपर्यासमितः संग्राम प्राप्तेः
निश्चयो हर्षदप्रभो =

भार =

वेद्यमानत्वमिति निरूपणादानन्तं भवेन्नमित्यावेदनत्वे ते जगच्चित्रं न मन्तव्यमेकत्वाश्रा
श्रयस्थूलिने । चित्रं नानाकारमालेख्ये कला चेद्दषोडशभागः कौशले च स्त्रो
पादानेर्भित्तावालेख्यकारिभिः कलावद्भिः स्थूलिनो व्यतिरेको व्यापः न त्वचित्र
कलाश्राद्धयोः परिहेत्य मद्देनप्राह्यशान्निस्थूलता ननु दाहृते हूपमादीना
नवा श्रायेज्ञतस्तेषामलंकारत्वं स्थूलानलंकारत्वात् द्वितीये ज्ञातास्यकाव्यस्य ध
नित्वं व्यपदेशमाधान्यादितिचेन्न एवमप्यलंकारस्यासीदित्येनावतालंकारव्यपदे
शात् यथा वत्यमाणत्वे वोद्दुमन्यासिनिद्वाल्ख्याणनव्यपदेशः ननेव व्यपदेशसमर्थि
त्वित्थलंकारध्वनित्वेनसमर्थितमितिचेन्न अलंकारपदेन नघोम्पनायाविवक्षितत्वात् न चैवर
सादिध्वनावपि अलंकारध्वनित्वप्रसंगः सलत्व मसंकारस्यैवतात्र्थस्य तथाभिधेयत्वात् व
स्तुतस्तु माधान्ये माधान्येन व्याप्य स्ववाच्योपदेवैव न तत्र स्मापेदतया पितदपेक्षया नत्वसंग ।
त्वितत्वमाधान्ये माधान्येव्यापस्ववाच्योपदेवैव ननु दमापेदयायितदपेदयानसमगर ।
तत्तत्त्वमाधान्येत्यात्मापमादीनां स्वासनपालंकारत्वे वाच्यापेक्ष्यायायान्येवतिन
लीभावात् तथाचोपमादीनां स्वासनपालंकारत्वे वाच्यापेदयायायान्येतिन
दोषः वस्तुमात्रेण यथा पपिभ्याणसंसारमपि माणिपस्थस्यलेगमो उत्प्रेक्ष्यपदे
येन [illegible] जरद्द मसितावसद्य । स्वस्य युपभोगत्वमासितदा रवेति कव्यते न च पञ्चाहृदयेति
शाह्यग्निमूलमिति तथा प्रातिभ्यातिमनमुत्तैतिहृति उपासितंरंदृपसेत्व यमामसी



सिति = वर्तुलं ६ =
तस्यमार्थः
पथिकानाव संसरमपि मनाथ मत्तरस्यन्ते
ग्रामे उत्प्रेक्षयोपरे नेदपः
तदावरा =
वरः
उत्कृत इति पाठे प्राउ
भवतरेत्यर्थः =

स्वतःसंभवि वस्तुरूपार्थो वस्तुव्यंजकः १ स एवालङ्कारव्यञ्जकः २ स्वतःसंभव्यलङ्कारोऽर्थो वस्तुव्यञ्जकः १ स चालङ्कारव्यञ्जकः २ एवं स्वतःसंभविभेदाः
एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धभेदाः ४ एवं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धभेदाः ४ एवं द्वादशभेदा अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य=

का॰ प्र॰ टी॰
३२
33

दलकृतः स्वभावतः द्वावेवानुदाहरणम् । अत्र प्रथमार्द्धे ध्वनिरध्वनिरिति श्लेषेणानेन विरुद्धावपि त्वदनुव
र्तिनार्थयकका [illegible] र्थं गुरुत्वाद्ध्वनिवस्तु ध्वन्यते न तु विरोधालङ्कारः ध्वनिरध्वनिरितिवत्तयोः सामाना
धिकरण्याभावात् विरोधस्य तत्रैव विश्रान्तेः द्वितीयार्द्धेन नोदाहरणं तत्र च प्रथमार्थे विरोध
स्य वाच्यत्वात् समुच्चयमात्रार्थत्वेन विरोधस्याप्रतीतत्वात् अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो विभ
जते अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः । प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य
वा वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥ वस्तु लंकारमथवा तेनायं द्वादशा
त्मकः स्वतः संभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः अपि तु बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमा
नः प्रौढोक्तिमात्रसिद्धः बहिरसन्नपि प्रतिभामात्रेण नयानिर्मितः अयमर्थो व्यञ्जकार्थ त्रि
धा स्वतः संभवी कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च स
त्रिविधोऽपि वस्तुमात्रमलंकृतिर्वेति षड्भेदो व्यञ्जकः [illegible] वस्तु वालंकृति
र्वेति द्वादशभेदा भवन्ति तत्र स्वतःसंभविन्यर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा अलस
सिरोमणि धुत्ताणम् अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ । इअ भणिएण णअंगी पप्फुल्लविलोअणा जा
आ १ अलसत्वेनात्यन्तगृहनिष्ठः धूर्तत्वेन [illegible] धनसमृद्धिमत्तया [illegible]
पणीशतानि निष्ठा [illegible] नाम्ना [illegible] कर्षणी

अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमयः इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥ इति संस्कृतम् ॥

ना

ग्राम भ॰
२२

वल्लनावस्तु                स्वतःसंभवि

यद्वृत्तिममैवोपभोग्यमिति व्यज्यते वल्लनालंकारस्तथा धन्यासि पाकायवसिसियल्लंग
मेपि विष्यवृचाङ्कशांतानिरंतानरेषु ॥ नीवी व्रतिश्रणि हितं तद्धरेषि येणस्व्यः प्रापा।
मियदि किंचिद्दोपस्मरामि १ अत्र वाच्येन वल्लनालमपन्या अदृतं धन्यासि सम्य
निरेकालंकारो व्यज्यते ननु व्यंजकोपन्यासिद्दति न्वय्यदार्थस्तवमतो कालंकार एव
न कथं वल्लव्यंजकोदाहरणमिति चेन स्ववोधव्यतिरेकस्तावन्न वाच्यः अप्रात्मनिकथ
नाभावस्याग्राहत्वात् व्यंग्यस्य यद्यपि भवत्येव [illegible] तथापि नमनपेक्षितो व वाच्ये
न वल्लभावेन यथोक्तोव्यतिरेको व्यंजनादिति अलंकारेणावल्लनो यथा दर्पान्धगन्धगज
कुंभकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकि युधि कोपका
यकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः १ अत्र कालीक
टाक्ष इव कृपाण इत्यलौकिकी तूपमा नहि तस्य तत्संभावनाविरहात
तथा च सकलकलिपुरवयः दारुणलोष्यनइति वस्तुप्रकाशने अलं
कारेणालंकृतेर्यथा गाढकांतदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्
अत्र निजाधरदशनेनैवारिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनेयेः कारणका

अत्र स्वतः संभविना वस्तुना व्यतिरेकध्वनिः ... वस्तुना ... व्यतिरेको व्यंज्यत इति ८

स्वतःसंभविनाऽ

नयोपमा ८

स्वतःसंभविनाऽ

का· श·
३४ टी·

पौर्वापर्याभावलक्षणया ऽतिशयोक्त्यलंकारेणादृशान समकालमेवशब्दो
व्यापारिताइतिसमुच्चयोयोऽसौ समन्वयो युगपद्या मुक्तक्रियाइत्युक्तं लक्षणः स
मुच्चयालंकारो योऽन्यत्र एवमेव वलंकालयोगे नेतिचन्द्र न्यानुलोयोग
नेतिपदेन कोशिद्धार्थाने समन्वत्याप्यन्मुखत्वानिर्निवर्तनामितिबुद्धेरुल्लेखणा
॥३॥ वैलाच बाणपदमज्जकोर्थः खनः सुखवी कविशोठाक्ति सिद्धे व्याजकेर्थमे
दचलत्पर्यवसानावसानो माक्रियया केलासस्य शयमध्यवे वणमेमर्के
नामिः स्फुटाकीर्ति विभुधरमणीमीयमानो यदीया सत्वापागांगरसावि
सिनीकांडमज्जा तथाकादिडमातंगाः श्ववणपुलिने हल्लमावर्तयन्ति ॥ अ
त्र यद्यपि बिसिनीकांडमज्जा तेषांकाद्इतिव्यातिमानस्सदेहो वालकारो व्याजव
इति वसुमात्र व्याजकल्लोदाहरणत्वमयुक्तम् अत्र कीर्तिघवणानन्तकार्येहलावर्त
नेहलिताननतः समबुद्धिकृतकविसमयाकविनावर्तिनमितिशेषोनिसिद्धवम्
पवमर्थेपिदर्घमये अत्रैववस्तुनालंकारस्यप्यथा केसिकवलामोद्भूनेसात
मानिजयसिरोगर्हया जद्कन्दराखिद्वरानसाद्भिकं अत्रमिषपविन्द्र्यो
अत्रैवेननथासमरेकोपश्रुजयेश्रीर्महीनार्थः घानस्यारयः केनस्येमेः कलेः स्थापि
नाइतिवस्तुनाप्येकमेवसमापामेविजयः हर्षोनानस्यारयः श्वपत्याच्छगद्धानोनिष्ठ

/3

रण
३०

गाढालिंगनरभसोद्यतेदयिते लज्जुस्सकुचपसरति मनःहिनीमानः पीड़
नमीन तहृदयात् =

नीतिकाव्यलिंगम् न शपुला यगता लहे हि शिणः किंतु तनः पणमवं लुभा कन्सा प
बलात्वनर जे तीति पड्न लिख्यमाने ए तिके भाग हृ एणवलो कनो ही पि तस्याय उ
वकत्व रालहि थराकोठगरह तीतु लो व्यवज्यते शतिम्ल वेदेव पदिष्ठ व
कन्दरादी नानायिकात्वायो पस्थात् अस्याकेशागृहणसमन्दनोही पकन्याप
गाढ नदभ पगमे कुवबस्तमाचरण वाजकत्वे किंतु समासोते रलंकारस
मृचैवालकारेणवत्तनो यथा गाढालिंगणरहसनाजमिद्द पलद्दसमाग
ह मालिली लाम्यालीलाभी र्थाद् । अपचपीड नमीन ह्वेलयेल
या नत्यालिंगनादिलचजमनदति वहलधमने मृचैवालकारेणलंकार स यथा
नाद्रेव हृसमनीकड्वअणवेड विलिसा दावेहृभ अणमड लमस्लि- अजस्य
रमावाणी । अचजातो वहृसनी सेतयालकारेणचमत्कारैककाय्यानवें
नवजनगहृ नानि सिमोने रतिवाएताब्रदेताव्यतिरेक शकाभाने यथपूने
तोविनापिवाति सेकायं श्रृवाशने निचनी न्यायिव न न लापि न स्फुटो भवति
यहातावनामस्य बाजकत्वे पुनः सत्यायाव्जकत्वनहोयने कोविताविवडवनगो
होति माचसिद्दुवमनवाय संधने भेदचतहृयेवस्तुनावस्तुनावोति यथा ।

यामाविरतिवहस्मीकविनदनामनुहृवजवि ६५४
विवेगाम दर्शयति भुवनमंडलमन्यदेवजयति सानात् =

वयेलेकामिनिमेखलासु चिति गा: संभोगविन्नोरमीस्यात्स्तुत्यकणावलीकवलनान्मा मादरिक्तमानम्
नरकामीमलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंलग्निनो ३ तिनिशेश्वन्नैपि बहुला स्ता हृदये शुभगौ३व १ — आनी

नेलेकामिनिमेखलासि... संभोगविन्नोरइदरेकुलाकलणावुलीकवल
नेपत्ता दरिह तेणा नेइहिमलयानिला विरहिणीनीसाससंसंगिणो ... हिणा ताहाक
... ता तिरह ला ताकुलुपस्स विरा । अत्र यथा मेनं वलनान्मिःश्वासेनया
मैष्ययोमलयानिलाः किंकिनः ... नीनिमासने तात्पर्यपुष्टो विपुरदत्तसपुष्पका
वरुपयोगान् नचैवमस्या नयोजकत्वम् अनिविशेषणे ... पाषवकत्वान् निःश्वासम सपर्कस्य वद्व
लत्वहेतो ... लिङ्ग ... तेन चेव नस्यहेतुत्वा विवक्षायामपि तथा वाक्ये:
नचैवकेवलनालंकारस्यपुष्टा हि ... विरहणामाम ... सहमकूपीम ... सांशकेपिदर्शनालावि
ल ... सहमाति तेण ... १ अत्र विरहदर्शनविह्वलवदतोपीरसेनापसनमिति
वलनाहृतेपि शार्यं नेमा ... विभावना नूनं प्रियदर्शनसोभाग्य बलेपि ... सोऽहं न शक्यतर
त्वेलापि ... ने अचैवालंकारेणावस्थेनायथा ... णवत्तपरिहेनदरलाणि
ते ... तने ... पसालोकाविण ... मेणयक्कृ मिया । अत्र ... मिनिलोचनेजोपि
वहसी निश्चलोन्नयना ... रालंकारेण ... मेणयक्कृ मिच्चारत्वपद्धत्वलंकारे
... केवलमाहू सतानिनोपयासिकिं ननेषाम हृत्सा दया चंजानानि व्यजा
अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा महिलासहस्समरिए तुह हिअए सुहअ सा अमा
माअन्ती ॥

श्रीर्कांड्रकरजदशनतोसृत्वलोचनयोर्मदन्नम रस्तांकुंबसादे वस ४
... मायाचैने ... नवहृदयेहअमासामांनी ~



का० २
२४
३५

वहिनाव
सं ४
ताविविरहय
मालामप
धीसेनाया
ते बियकहीत
विम्बवतानी
गतितेनपाल

नास
२४

अनुदिवसमनन्यकर्माश्वंगं तनुकमपि तनुयंती =१

५५ =

अणुदिअहमणण्णकम्मा अंगं तणुअंपि तणुएइ । अत्र महिलासहस्रभरितेन्नवात
वहृदि समानेन लब्धावकाशा नेवोगं नत्वपि तनीयनीतिहेतुलकारेण तनोस्तनूकरण
पि तनव हृदये तव वर्त्तनेऽस्ति विशेषोक्तिः । अत्र कविनिबद्धप्रौढोक्तिर्वक्ता पद्मसंश्रु

सा ५२
सा ५७

स्तुवस्महोदयामेदाः । स्वार्थोभयसमेकः । यथा अतद्देवेद्राभरणासमहोप
नमननाप्ता नावकातरला स्वपामा सानन्दनवसनिकेश । अत्र स्वपामा रूप
कामिनी विशेषवरजनो रूपमा वयस्पा साचानद्वचेदेत्यादेः परिहत्यमहत्तया स
हृदीपिनेत्याहेसुतनत्त्व हृनयोभयसप्रविष्टनुकत्वेनस्वार्थोभयप्रागिक्रमेला
भेदा सप्तागमसमान ॥ ५१ ॥ अस्य धने: नन्वस्वार्थोभयस्थवः । ननु रसादीनावद्वन्वादेशाः
ष्टलमनुपपन्न मनस्याह । रसादीनामनन्ताद्भेदकोशिप्रणने कथमनन्तत्वमित्यन । वरसादिन
मगारस्यैव देशे दोहभोगा विप्रलम्भसंभोगरूपपरसारातिकाना दयोव हृवो
भेदाः । विप्रलम्भस्याभिलाषादयो नका । नयोरपि विभावानुभावव्यभिचा
रिवैचित्र्यं न चापि नायिकयो रूत्तममध्यमाधमप्रकृतिनिवम । नचापि देशका
लावस्थाभेद इत्येकस्यैवास्य रसस्यानन्तकारणानामसंख्येयत्वं किं त्वनेकत्वेन का
णानस्य तल्लक्षणकरूपमेकसामान्यमाश्रित्य वाच्यम् । अस्य शुद्धः । स्वार्थोभयश
क्तिमूलानां वाचकोपपद नन्वनायें नियमः ।

का॰ प्र॰
३६
38

शिशुपालवधेन हृतो नैषधं वधे पि दर्शनात् इति चेन्न तत्राभयपदाक्षि
मूले [illegible] ने पि धनिना भावात् तल्पप्राधान्यात् ख्यातस्य पा
नि कर्मन्यागइति वृत्तवान्न्यायो वसमा भावतः इति चेन्नैव ता पाना तुन
कापि निष्ठीयते येन तत्तदा तायविभागः स्यादिति चेदप्पान्ते अन्नरस
मरस्य धनिभेदवाक्यापदेपि नन्नपदस्य वाजनकत्वे किमायातं वाक्या।
र्थस्य काव्याध्वनित्वे कस्य वा पदमात्रस्य व्यंजकत्वे वाक्यस्यैव समस।
लस्य चारुत्वे तिवेदुच्यते पदस्य काव्यत्वं न पदमात्रस्य व्यंजकत्वे किं तत्तस्या
धान्येना विवक्षितवाच्यपदमात्रस्य व्यंजकत्वे पि यत्र ह्यचवानि स्याद्
स्यात्तस्य वाक्यस्यापि तत्प्रतिपादितार्थव्यंजकत्वं न वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्यभ
पगमात् न कश्चिद्दोषः पदस्याप्येतेन चूतादरूपपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुताम
पगच्छतीति कामिनी चैकावयवस्थितेन भूषणेन नड्वनं घानिह्वता पकाव
यवस्थेन भूषणेन वा कामिनी पदवाच्येन समस्तवैध मति भाति भावर्स्मीति नवबा।
क्यवाप्यमर्गदास्तेन न पदस्य वाक्ये सङ्गताने नचाप्याविवक्षितवाच्याभेदयोरस्यां न्तरस

श्रीराम
३६

केवलव्यतिरेकी हेतुर्यथा तन्न यथा पितृ धीः श्राद्धे इदं यत्र यस्य बहुमतानि केवलव्यतिरेकसाध्यमनु
मितीति =

कमिनवाच्यं यथा यस्य मित्राणि मित्राणि शाश्वतः प्राज्ञवत्सलया अत्र तत्त्वं केषां नुकं
पपश्रसज्जानः सवन्तीवत्ति अत्र केहेतौ योमित्रप्राज्ञस्यात्मस्वत्वे प्राज्ञप्राहेऽनियं चित्रितनवे
अत्र तत्त्वं केष्य प्राह स्ले हेतुना ब्रवेसे कमिनवाच्यः नायकस्य षष्ठप्रनिर्व्वंव्याप्यम् ननु
मस्मिन्केचिद्विदुषामिति निवृत्ताकराश्रकाश्रयपूर्वं मुद्राहनेनतस्मात् रसपपदश्रकाश्रयस्य कोप
रइनिचेत्त अत्र तत्त्ववैधात् नोऽश्रनेकपदव्याप्यमिवं समललवाक्यव्याप्यनस्मात् इवसर्वत्रास
वधानेन भाव्यमित्येवं तत्पयत्तनरम रइनु केवलमित्रादिपदव्याप्यमात्राभिप्रायमिति अ
न्यतनिरस्तं नयथा केवलव्यतिरेकी हेतुरविनष्टविधायाणा हिंसा अत्र अस्म
हस्मशाणद्वयवसायाविनुजनति अत्र मोहेनाग्रहलिलक्षणे न चतत्रवा च्यस्य कस्यमपि प्रवे
पः रइकार्यकारित्वं च तं गप्यमनुपपत्ति व्यवसायेमोहाभावोनानवयायोगप्रवृत्तिकत्वेल
तएत नयायिधीरोण्याधीरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यं न च तत्र लक्षणं विनासंभवति
अधीरव्यवसायेऽपि मोहाभावात् इत्यवश्यपललक्षणस्वीकार्यो अलक्ष्याजमव्याप्यया
लाव एपं नरसौकान्तिकत्वं पक्षवचः क्रमः तदाहधास्य एवम्भूतफलानज्ञरो मनुतत् अत्र
पवहस्थानसोऽपवत्स्पक्ष अव्यापिनल्लनरवलावण्यकांनिश्चलता अत्रापि मलेभाव
वाकेत्रानभवेवगोचरमरश्वकाप्रायनानन्यरानामाधान्यम् पवमम्येपि नकेवलं।

सर्वनामपदानामेवस्मात्तिङं जकतया किंत्वमेषामपि यथा मणिमुग्धनपैवनेनुमखिलः
कालः किमारभ्यते मानेधनस्यपतिंवधानक्रजनोहरेकरूतमेपसि सत्यैवमतिकोधि
नाम निवचस्त्वामारभीतान नानीचैः पृमहारस्मिनोननमेषाणि सरः सद्योक्षाति
ष्ट्चभीतानलेतिपरनीचैः प्रामूतविधानस्य योग्यतानामकाप्य याधान्सून
रागातिप्रायवश्मपति भावादीनां कावकेपिनवा रूतवमपरप्रकाशप्रनवेपि
रितनयां ष्टनसतनमेरानोरापिवने लूलनकमवां गपधनिवमेरैगुप्राहपाकि
मलेलेकानुसयथा रूपिरविसरसप्राप्यन कालकरवालभुजपरिवः ऋटिले
भक्तोरिविदकिनुललाटपहोविभासिनपभीम ॥ ष्टचभीमेतिभीषणाणि यापैन
नप्रसवोपनागप्राबलेनभीमसेनोपमाख्यापने गुणैवतलनोमिवाक्रियेया
भुवनेमेकिलेरेकोनसमारेपानननयः कमनानंदनिवा[illegible]रस्यगुमः ॥ का
चित्सकेनरापिनमेवंमत्येपाहत्याश्रमति न चमरागमपरेनलनिर्व्यपते ॥
रुठपोश्चनयोः प्राहप्राधान्यपरिहृतन्यसतृतीयान्वात् चर्यप्रयुक्तवेवृत्तनः संभाविम
यैवंजकेवस्तनावस्तनोव्यक्तियेया प्रायंस्तानमपासितमलयनेनागंसमाले

का॰ पटी॰

७६

37

राम

७६

पितं यानोस्त्वा चलमौलिमंबरमणिर्विस्तृतमनागतिः । अभ्युर्ग्यं नवमौक्तमार्णमभितः क्लान्ता
स्सियेनाधनानेवहंहमनीलनव्यातिकरंमाक्षौतिनेनास्मिन् ॥ अत्र नवमौक्तमायेमाभ्युर्ग्यं येनाः
धनाक्लान्तासीनिवस्त्वधनापरसाधान्येनव्याजनेवस्त्वनालक्ष्मनिर्येण्या । नरक्षाभिमहास्तः
रविलीनाशेषपानका ॥ नखिंनाविपुला स्ला दीर्घलपु एपच यानण्या ॥ चिंनपन्नीज्ञा
न्नूतिंपरत्रस्त्वहृपितां ॥ निरुद्धासनयासक्षिगनानागोपकन्यका ॥ अत्रज्ञनसदसैर
पभोग्यानिस्वस्वनतुक्ष्णनयोः फलानिविपयोगङः खविनाक्ला दाभ्यां [illegible] नभूनानी । म
न्यन्नम ॥ पवस्र [illegible] क्ष्णनफलत्वाप्तिनादान्येनाध्यवसितोभगवत्कृपोगङः खविचज्ञा ॥
क्लादोषतीयेने ॥ इति ॥ निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिः यमशेषचयपदभ्यांको
न्येन ॥॥ अलंकारेणवस्तुनोयथा ॥ तणदासंवतणदावनमुवनेध्यसनमध्यसनमु ॥
वतनवीरनवहिषनापरास्तु लेनपिपरा स्तुवंसवेम ॥ स्तनूपगं मखेनपीनपर्याधन्नगं मेचवि
वचेनरवि पिनामनुवस्त्वसर्वपदसा यानेनव्याजने ॥ ननवायमर्थोनरनासः ॥ ववंरत्वकमिन्या ।
देवीच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादितिचेन्न ॥ स्फुटमाक्लाव्यगपसतणदासतणदा

अत्रपरास्तुरेवेव
पीनपर्याप्तनस्वामे
नविपिरपितामम
उपन्नेतइति

मित्रे निर्विरोधस्योपकारकत्वेनाप्राधान्यात् अलंकारेणालंकारस्य यथा नूदुवक्त्र दृप्त।
गोसम्मित्राप्तिसम्प द्रोमिलाणकमलदलो द्रुम्अणवन्दूआसोऊणऊणदूवम्अणमसीसम्मुहस्स
अत्राधरोष्ठानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेणान्वयास्यमऊमऊ मुखलक्ष्मनेनेनन स्मृष्ठानत्व
मिति काव्यलिंगमिलाणकमलदलपदेनप्राधान्येनद्योत्यते अपकविप्रौढोक्तिमात्रेणनिष्पन्नश
रीरस्य व्यंजकार्थवस्तुनावस्तुनो व्यक्तिर्यथा राईसुचंदधवलासुललियमप्फालिऊणजोचावं एककुं
ते विअणइअमऊणजेविअभंतो। अत्र वस्तुना येषामसौ स्मरो राजा तेषु मध्ये न कस्मिंश्चिदपि दादेशपरत्वं
त्वद्दत्तिनायकरूपभोगपरैर्नि श्चातिवाल्लन इति वस्तु भवनराजपदेन प्राधान्येन व्यज्यते अविदाता
विषयोद्दितराजेर्ह्रदवार्त्तोनव्यंजकोपयोगी प्रत्युतनतत्यारित्यागेविषयोगम्यतेवस्तुनालंकृतेर्यथा ५
निष्ठानपार्श्वपार्श्वयतनेगोहमिलासुहल्ल: सुबलंवयस्स अंसूराले ग्रिष्मनिपतनेनिपत्रसाचनत्र वानिकु
मेत्तसम्मुन्निषण्णवस्था: अत्रव्यतिकरमेत्तावस्था: सन्निषण्णीतिवस्तुमात्रस्य रविरुद्धा अपिनि
वैदीर्न्मादादयोवस्थाभवन्तीति विरोधालंकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येनव्यज्यते अलंकारेणवस्तुनोय
थाजनोतिपुण्णोसंदावकआम्मियणीअपण पणहरवअस्सपणफविविसउअइहणचलत्थसहरो। यथा
अत्रस्तनभवत्वयस्सन्वेनविम्भुडजातिन्यात् स्तरो नचलतीतिहेन्वलंकारेणनवरतकम्पमानापवनस्त
रोत्तीतिवस्तनचलनीतिपदेन प्रकाश्यते अलंकारेणालंकारस्य यथा सोमस्तुडुस्मामलगो।

श्रीगणेशाय नमः

[illegible]

[illegible] लिङ्गे देहो नापवेदाश्चिलं गमिष्यति रोहस्य संगमेजयद । अत्रत्वरमसंगमेश्चमिलञः
[illegible] पंकरणत याकेष्वायाप्राशंकपे पनिनो यथाश्चिमिह नावपि अनिहने कुः कामुकोमः रितिविमा
[illegible] साधान्येनयुज्यते अथ कविनिबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यंजकार्थध्वनिमेदे युपद
प्राधान्येनवस्तुनावस्तुनो व्यक्तिर्यथा लीवर्षुस्मिमामित्रकेसीनर [illegible] कोतेषां यणसम [illegible] का
सौगममी [illegible] [illegible] अत्रयथोक्ते नवस्तुनान्यस्य माधिमाम मनत्र [illegible]
नत्वनिब [illegible] लव पुष्मिमामित्रके पनेस्य रस्यश्रणीपरसाधान्येन योन्यते अत्रपदर्जनमोवेन्नया
सानैर [illegible] व्यंजकत्वमितिरितं अथैव वस्तुनालंकारस्य यथा सरितणवर्णादव्यणाहम
[illegible] अकपाशीस्मिणिविडारु रायोणिवाविशोविरथ च्छेरंनोनरो [illegible] अत्रनिधावनसम
रेखीति [illegible] अजनाथाम मयोजकत्वयावासेनवस्तुमात्रेणहारकेदानंतरं प्रौढोक्तिमात्रनाद्विल
तेन नवो हाया [illegible] रतमम [illegible] यकीर्तिरिति व्यतिरेकालंकारः कस्यपदस्य प्रकाश्यः अलंकारेणव
स्तुनोयथा ओंवैविसैनीवेरवैरं विवलिश्च [illegible] लोकओंणपह [illegible] हतांस्योतिक
श्रेसिर्हिकिति । अत्र [illegible] रोदिषीतिहन्वलंकारेण [illegible] निकेतनं गच्छ त्वं कामुके दृष्टापदि
गच्छमि [illegible] हदयं [illegible] केतिवस्तु किंति पदर्शनेन प्रकाश्यते यथाया ओं विहले

अङ्कपालीसरव्ये ५

[Left margin notes:]
[illegible]
वओलीणु
लौ वि

[Right margin notes:]
कल्पमसि
नै
सविनवनिध्रुव
नसमरेशकृपा
सत्वाविविद
मकध्रुवरम्हा
निवृत्तिनवव
कथं [illegible]
सि

सत्रिउ ... त्वलां तरलहृषितां हृदयां हारस्पर्शी मिषेण ... नगुरुत्वात्मा स्फोरितत्वम्यः

त्वलं तु अर्थशक्तिमूलेन [illegible] तरलत्वरहितं ... वारणं ... ग्रस्तत्वं ... अतिशयोक्त्या विभिन्नो ।
अत्र नदीकूले ... नागहृने ... संकेतन ... गृहप्रवेश ... ममयेय ... आगतनेकामुकं
दृष्ट्वा ... नतेदीगमनाय ... सर्वे ... हारस्पर्शो व्याजेन ... यात्रा ... दिन ... यावत्
नेनन्तमा ... संविधाय समीहितसिद्धये ... अनेकार्थ ... सर्वे समर्थयिष्यति
... रसस्पर्शो व्याजेनापह्नुत्या व्यज्यते अलंकारेणालंकारस्य यथा ... एरूरमङ्गरसेण
अविरलतया ... कृतस्तु ... अलोकोऽद्य परिवर्तिता ... अहृदयहृदयं च दृष्टिसंक्रमः ।
अत्र काव्यलिङ्गेन ... परवर्धं चास्मानुमितो विभिन्न ... सीतिवृत्त ... वर्णितं ... नमकानो
अन्यालंकारः प्राधान्येन पदप्रकाश्यो ध्वनिः ॥ ... भयप्राप्तिः ... मूलस्वपर
प्रकाश्यो न भवति तत्र वाक्यस्यैव प्रधानत्वात् एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः
अर्थशक्तिमूलः प्रबन्धो वाक्ये पदे प्रबन्धे ... तत्र नानावाक्यसमुदायः ... प्रबन्धः ... न
स्वान्तरप्रकरण ... इति न पदवाक्ययोरुदाहृतं प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ
अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे
न चेह जीवितः कालधर्ममुपागतः प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी २ ॥

कश्चित्

का. प्रदी. ३९

ज्योत्स्नया ... रसेण च वित्त ... णं ना ... ए तु सार ... पि नवो ... वर्तितं तन ... दयं हरति ... अभीष्ट ... ३९

इति दिवाप्रागल्भ्यवनितागतत्वसमन्तादेव कथं विसर्जनपर्यवाक्यमेतत्कमम् ॐ अत्रादित्यो
दयिष्यतो ... संभावयते वक्त्रविन्यासो ... पञ्जीवेद्यपि कदाचन २ अत्रैकवस्त्र
मेवालम्बनमात्रं यौवनम् मध्ये वाक्यान्तःस्थम् ... धर्मविशेषाकिनाः २ इति निष्प्रा
गल्भ्यप्रगल्भामायोमलद्भावर्त्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबन्धपदव्यञ्जकत्वेन प्रथ्यते अत्र स्वतःसंभवि
नो बन्धनागमननिवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः ॥ एवमस्योपि काद्दशभेदा द्रष्टव्याः ॐ पदैकदेशरचनावर्णे
ष्वपि रसादयः ४ रसादयोऽलक्ष्यक्रमाः पदैकदेशरचनायां वर्णेष्वपि शब्दात् प्रबन्धे पदे वाक्ये योऽस्त्युप
क्तिभागस्य उपसर्गादिरूपस्य न ... पदैकदेशात् ... यते नत्वधात्व
प्रकृत्यात्मकं पदैकदेशं रसादिव्यञ्जकतया ॐ रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य
रुद्रस्य तृतीयं नयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति । अत्र जयतीति व्यक्तो जिधातुरूपप्रकृ
तेः प्राधान्यं यतः ... सामान्यनयोर्द्वयोः ... विधानमस्यतु लोकोत्तरे
ण कर्मणा न देवो ... जीवितमिति ... प्रयोजकमनया व्यज्यते अत एव
जयतीत्युक्तं न ... मतदित्यादि एवमन्योपि प्रकृत्यादेरसादिव्यञ्जनेऽप्राधान्येन तत्तद्
रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयं नयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति

नकौ

का॰ प्रदी॰
५
५०

र्थत्वं जनकतया वर्गान्तत्वं नाम रूपतदेकदेशेन तद्व्याप्तिर्यथा मेयान्सायमपाकृतः सशावर्य
पादानन्तः कान्तया हित्वा एषवदानिवासभवनाद्यावन्नयात्युन्मनाः तावत्सस्तुतपाणि
शुटलसस्त्रीवीनिबंधनो धाविति बहृतनत्रणाम कमस्ते प्रेमाणो विचित्रागतिः श्रत्रहु
ष्टादिपदस्थोपि कृत्यपूरानीत्युनाम तेन तद्धारपदर्थ नगमने प्यसरिस्तनयोत्कांतिशयोवाज्ज्ञाते।
निःसपाद्यथा पथिपथिशुकचंचूचारुराभांकुराणां दिशिदिशि पवमानो वीरुधां ला
सकश्च नरिनरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा पुरिपुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा
अत्र किरतीति निद्राकिरणस्य साधुत्वान्ते योगे साधुत्वने पि बधान्वर्थो पयोगिने: नि
वृत्तेति सवृत्तत्वयेन निवृत्तेः साधुतासद्भावे गोपि तथैव प्रकृतत्वर्थ प्रतीतेः नत्रापि का
त्यये नानीतुना प्रकाशपते इति किरणनिवृत्योः पौनःपर्योविपर्यय रूपातिशयोक्ति प्रका
रस्मात्कपर्यवस्यति यत्तु लटः साधुत्वं क्त प्रत्यये न भूतत्वमिति व्याख्यानम् तन्न।
सप्रिष्यादिसिद्धत्वसाधुत्वमभिधायनत्वापि क्तप्रत्ययेनानीतमुक्तमित्यनेन तद्व्याख्या
नविरोधात् सन्निहितविशेषेषु यथा लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो निरा
हाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैस्तवा

त्रभिविष्यदत्र



श्रीराम
५
रामशिव

वस्याचियंविसर्जनकठिनेमानमधना । अत्रलिखितेश्रीन्युक्तेननलिखति तेनसाचालिखन
स्या प्राधान्यमबुद्धिपूर्वकंच रूपम् आसीदित्युक्तेननासीदिति तेनतथावस्थानस्य प्र
सारपर्यन्तनान्तिकाविभक्त्याव्यज्यते पचतिवानप्रत्ययः स्वपः प्रकृतिरेव तथापिति
ष्ठतेरुहित्विचतिनयातिस्तत्त्वेनैवाराहतः भूमिमित्युक्तेनतदेशमाविति तेनतद्बुद्धि
पूर्वम् मौनकिञ्चिद्विशेषितंदर्शितत्वविभक्त्याव्यज्यते गामाहरास्मिगामेवसामीप्य
स्यरहितंदृच्छाणामि ... त्रापरणोपदेशमित्यक्तेतिप्रसादेरिति अत्रनागादिकाणामि
तिप्रत्ययापत्तिपदार्थेताहप्राकृतलाभितत्वमाहित्वपडन्वषः प्रकारूपते नमणीय
त्वंनियन्त्रमारुश्चासीदित्यत्रलक्ष्णानीनकालविशिष्टेनस्वविशनदीयगेस्यावाः सकर
णेतजयतान्प्राधान्येनप्रजेरिधनुर्भेगजन्माभागेवक्रोधःशकेषाते वचनविशे
षयथा नाणगुणगमाटूणाभोनाणक्राएवाणानस्यपेमस्य नाणभणित्राण
स्वन्तिविदिसश्रीजानामवस्थाणं अत्रन एवमादीनांप्रेमहेतूनांनानाप्रकारत्वेपि
कार्यप्रेमैकजातीयमेवतनकदाचिदन्यथाभावप्राप्तमितिबहुवचनैकवच
नाभ्यांव्यज्यते पुरुषव्यत्ययस्यव्यंजकत्वंयथा देवचेच ललोचनात्रि

का
५८
दी

नरुचैवेनः प्रमन्त्रच स्थिरं प्रेमाणां मोहं मानसेण नयना मालोका किंन्नत्यसि
किमन्येविरहिणां सेव नहूनां मूर्च्छां नेरा प्राणि मापबाक एतेन लेभिलान वद्धानं
संसारवारांनिधौ । अत्र त्वमन्ये त्वविरहिणां सेरति प्रयुक्ते स चमत्कारोपपदे मन्यते रुत्तम
एकवचने तिसूत्रेणायुष्मदस्मदो योगे उत्तममध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं रुपस्यानन्ति
एवं निपातादयः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशापवर्गएपन्ने सर्वनिपातस्यपरया येषां
केवलमेव दृष्टे वलनयाति समनासेरपि प्रायः केवलनीनिरीति प्रायः कार्यं किमुर्वीष्व
रैः ये स्मात्प्राक्तुनः पराक्रमनयनयस्मी कारको नक्रमातलैनैव भवाहस्माणि जग
निहित्राःपवित्राः परम् । अत्र चाहके पराक्रमनयेन्यत्र नयस्यात्यामेरत्वेन सर्वे नियातमभि
धायपराक्रमस्यनयाभावामपि नन्वयोन यति उपपदविभक्ति विशेषस्य यथा प्रथनाधनिधीर
धनुर्धनिमत्वानि धुरेरयोधिनवरिवमं द्विषेन नून रणमवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवारणं अत्र
वीररसात्मनि भवान्यवसेनायुद्धे तिवर्गेत्वनीया प्रपवर्गाय फलप्राप्तौ क्रियापरित्यागो
नो भवत्वदर्थे युद्धक्रियायाय फलं विजयः तत्स्यात्रितत्त्वनीयया या शोभते यत्तु युद्धविधि
त्वादि क्रियाविशेषणता भिधित्सया त्वद्योतवान् संशब्दो मं गमयितानात्मा सीत्वैति प्रत्ययरूप

राम
५८

दै

प्रकृत्यैकदेशस्य यथा भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभी
तुङ्गवातायनस्था साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढोत्कण्ठाललि
तललितैरंगकैस्ताम्यतीति अत्रांगकैरिति कस्वरूपनिष्ठेनाल्पार्थकेनानु
कम्पातिशयो व्यज्यते उपसर्गस्य पदैकदेशस्य यथा प्रविच्छेदातीतः
सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान्
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च
कुरुते अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्राशस्त्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः उपसर्गाणामवा
चकत्वात् निपातस्य पदैकदेशस्य यथा कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किम
न्यदेवं निहताश्च नो द्विषः तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदाया
त्युदयाद्रिमौलिताम् १ अत्र चद्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणारातिहन
नयोरेककालतारूपः समुच्चयो व्यज्यते यद्यपि चेति भिन्नमेव पदं न तु
नाम्नस्यैकदेशः तथापि केवलस्यास्यासाधुत्वात् पदैकदेशत्वोपचार

णोदाहरणं अत एवोक्तं भोजराजेन नदीवादेः सार्थकत्वेऽपि हृष्यत्काद नामन तु प्राली
नि एतेन नतिङः समभिव्याहृतात् उपसर्गा अपि व्याख्याताः अथ वक्तव्यता यथा रामो सौम्य
वने बुद्धिकर्मेन्द्रगुणैः ग्रामः प्रसिद्धिः यदुसमसमझामया विपर्यया द्युदि पादेवोन जानाति
नम्र वल्ली वै वयधाम्नि गायन्ति महदृशोक वाणा दूरे श्रेणी भ्रूनविशालनाल विव
रो द्दीर्णैः स्वरैः समभिः १ अत्रासावि निर्विर्व नाम्नः भुवने स्थिति नतु
देशोऽस्थिति भुवने वेति भुवनरूपमाति पदिकस्य बहुवचनस्य चाविकोम
गुणैः इति न तु गुणेन दोषैर्वा इति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यत्ययेकत्वं किंचासमझामपेमान
त्वग्राम्येति ॥ नवासमझाम्ये निहततेनासमदित्यस्य बहुवचनासिद्धं तथास
वीच्छेपकात्वम् तथा मान्यविपर्ययादित्यन्यथा सपाति मुखेनाति
म् नतभाग्याद्दिमाभावसुखेन तत्कथाविधानेन अमात्यविरहे पिम
ग्वान्येवनादृप्तत्वेन परिणतानीति व्यज्यते तरुणीमनि कल्पयानि काला
मन्मन्मदनधनुर्भवोः पठन्त्यन्ये अपि वसन्तसकलललनामौलिमि
येच किन हरिण चलनयना । अत्र तरुणीमनीनीमानिचत्तारुणो च

का० टी०
५२

श्रीराम
५२

परेनानुमद नयनुरित्यव्ययीभावस्य धनुः स्तमीपइत्यनेन मौलिमध्यिव सतीति कर्मभूताधारस्य च मौलीव सतीत्यनेनतुल्यपि ताक त्वेऽपि कश्चिन्त्वरूपस्य विशेषायस्यमन्तारकारी सप्तवव्यङ्ग्यकः नत्वत्वप्राधान्येन प्रकृतार्थस्य पोढत्वेव्य ज्यते इमतिचानुनह्यतिरेके नवन्त्वम धनुषः समीपइत्यत्र पकत्वोत्यत्र गुणीभावः अव्ययीभावे तुस्य पदार्थप्राधान्येपि इतनपदार्थस्य किञ्चिदेवाप्राधान्यम् कर्मभूताधारस्यने वव्याप्ति रवगम्यतइत्यवसेयम् एवमन्येषामपि वोद्धव्यम् वर्णरचनयोर्व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणेउदाहरिष्यते प्र बन्धेतु नाटकादौ रसादिव्यञ्जकत्वम् यत्तु सर्वप्रबन्धप्राधान्येनसंघटिताः वान्तरवाक्यसमूहो भिहितइदानीं तु सङ्घटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यमिति कश्चिदाहतदज्ञानात् ॥ सर्वव्यञ्जकमूलमात्रस्य प्रबन्धविषयत्वमुक्तम् अत्रत्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्येति पौनरुक्त्यमावात् भेदास्त देकपञ्चाशत् ॥ तथाहि अविवक्षितवाच्यस्य द्वौभेदौ नौचप्रत्येः

का० दी
४१३
५३

केपदवाक्ययोरिति चत्वारः विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्ये लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः
पदवाक्यतदेकदेशघटनावर्णप्रबन्धभेदेन षड्विधः लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्ति
मूलेषु द्वौ भेदौ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारो भेदाः अर्थशक्तिमूलस्य
द्वादश भेदास्ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबन्धेष्विति षट्त्रिंशद्भेदाः उभय
शक्तिः मूलस्तु वाक्य एवेति तेषां चान्योन्ययोजनम् ॥ सङ्करेण त्रिरूपेण
संसृष्ट्या चैकरूपया वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः १०४०४ संशयादीनामङ्गाङ्गिभावे
न ऐकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः सङ्करः अत्र प्रकारत्रयं विना संयोगः संसृ
ष्टिः एवमेकपञ्चाशद्भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्योजनमिति तावतां तेषां
रूपानैन सह सङ्ख्यामेकाधिका षट्शती च संयोजनं च संसृष्ट्यादि चतुः
प्रकारैरिति तावतां चतुर्भिर्गुणने दश सहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि
शतानि च संपद्यन्ते न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करस्थले नु ग्राहकस्या
ङ्गत्वादङ्गाङ्गिभाव इति न ध्वनित्वं किन्त्वम् इति वाच्यम् तत्र हि स्वतन्त्रमन्यापि राणापव

श्रीराम
५२

ननुविशेषविशेषिभावएवेति नन्वस्यैकः पंचाशद्देहेषुएक नराणांपंचाश
नायोजनेष्वस्यनुस्येनकथंयोजनंइतिचेन्न व्यक्तिभेदमादायविजाती
यवत्सजातीयनाशकत्वादिसंभवादिनिरुक्तकारणाभावः अत्रायाची
नाःगणनेयमपुत्रकोऽप्यमाणिमभेदस्पयोजनेपुरैकभेदतासान तथाप्यो
नस्य मितवाच्यस्यात्यन्तातिरिक्तत्तवाच्येनयोजनयोर्भेदः सएवात्यन्तातिरिक्तत्तवाच्य
स्यार्थान्तरसङ्ख्यामितवाच्येनयोजनायाम् एवमन्य[illegible]तस्मात् एकोराशिर्द्विधा
स्थाप्यएकमेकाधिकंकुरु ॥ समार्द्धेनासमोगुण्यएतत्संकलितंलघु १ इत्यना
दिपाद्विपञ्चाशद्देनषड्विंशत्याएकपञ्चाशत्गुण्येतु तथाचरथदेश
त्रिंशदित्यइतित्रयोदशशतानिषड्विंशत्यधिकानिजायन्ते १३२६ योगस्थाणुः
प्रकारद्वितीयेषुवस्तुभिर्गुणितेषुवेदाभ्रदहनेषवइतिपञ्चसहस्राणिचतुर
धिकंशतत्रयंसङ्ख्याभेदाः इत्येवन्यायइतिवदति अत्रब्रूमः अनुभवसिद्धेता
वत्पुण्ड्रकादीन्द्रसेविवद्धनिष्पिद्यत्वातिशायानतिशायी तथाचार्थान्तर

संक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयः न त्वत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम् यत्र तु तद्वैपरीत्यं त

त्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्येतरेणायोजनमिति व्यपदेशः एवमन्यत्राप्यूह्यम् एतदेव साधारण्यमाश्रयता

णानासौ न्वेवं यत्रोभयोस्तुल्यमेव चारुत्वं तत्र स्यभेदान्तरं स्यादिति नैवम् अपकर्षाभावस्यातिश

यपदेन स्वीकारात् तत्रोभयभेदसङ्करस्वीकारात् एतावदेशो च स्यानेवदालंबनमेवमदत्त वीतरफमि

तिसहृदयभावमास्थायालोचनमिति शुद्धभेदैः एकपंचाशत्तमाह सङ्करेण तु गणितेन सङ्ख्यः ४४॥१॥

४५५ तेषु दिङ्मात्रमुदाह्रियते ॥ ओं खलव्यवहारा दिशन्ति दारुणा यद्यपि तथापि धीराणां हृदयवयस्यबहुमता न भवन्ति विपदः [illegible]

इत्यत्र धीराणामिति [illegible] आत्मान्यनेवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यः किं तु पयोगलभ्य तोलो

मो संक्रमितवाच्यास्योत्थितद्विवक्षितपरवाच्योपमोगस्य व्यंजक इति अविवक्षितान्यपरवाच्ययोः सन्देहः सङ्करः

ओं स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घनाः वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्द

केकाः कलाः कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धी

रा भव । अत्र मन्यमानोऽर्थबाधादिस्पष्टप्रतीतेः रामपदं च सर्वमन्यत्र तु पद्मपाकाभ्यां

तथासर्वसहः दुःखभाजनत्वलक्षणपरत्वार्थान्तरविनापि ज्ञानविशेषमीभिव्यञ्जयदेव विप्र

दसम्पर्कलक्षणसंप्राप्यव्यज्ञक्ति पयोदकामेनामोहदामा नान्मेह नदंमयकारिचलतद यदविप्राय प्रतिपादयति यथो दानामसरति एकोकाद्य मकार २

५४

५५

श्रीराम

५४

वाच्यं

भवतीति नच लिङ्गेऽपि प्रयोगः सहृदयानामित्यनयोरन्यत्र निरस्तत्वेनैतयोः संसृष्टिः
नाप्यनयोः सन्देहसङ्करः अङ्गाङ्गिसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोरेकभावेन सङ्करः
नयोरुद्दीपकत्वाननुरणनरूपत्वेऽपि कव्यञ्जकान्तःप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वने
संकरः स्यादेवमन्यानेनैवलक्षणानुलक्ष्य प्रलभेवावाक्यव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यात्
एवमन्यदप्युदाहार्यम् ॥ इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिनिर्णयो नाम
चतुर्थ उल्लासः ॥४॥ एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भे
दानाह ॥ अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये
काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥४५॥ व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः । वाच्या
पेक्षयाऽचमत्कारकारित्वे व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः तत्र स्फुटत्वमेवासुन्दरत्वेनागूढ
त्वादिविशेषणसम्पर्केण वैचित्र्यः अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् तादृशं वा
च्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढं
एवमपरस्यापि भेदेषु अनुभवपर्यवसायिता अपरस्याङ्गम् अपरस्य रसादेः स्वैनै
स्वैदैवेणाङ्गत्वसिद्धेरुपकारकम् वाच्यसिद्ध्यङ्गम् वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत्
अस्फुटम् सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यम् सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये इति सन्दि

का॰ टी॰
८५
८५

गुणप्राधान्यं तु लक्षप्राधान्ये चेत्यर्थः ॥ काक्वाक्षिप्तम् यथा कलङ्को विना वाक्यार्थोप
वाच्यमानेन न लभते नेष्टाप्रकाशस्य काक्वाक्षेपो नोपस्थापितमिति वा ॥
अस्मिन्नुदाहरणे स्वभावादेव वाच्यापेक्षया चारुत्वं नेष्टम् गत्यन्तरायासः स्फुटं
नोक्तप्रस्तुतिरेव न तत्सूचीव्यधानमुत्तिकरेण पुनः क्रिकालो कान्वीगुणार्थेन मा
मेनमेषसोऽस्मिन् जीवन्न सम्प्रतिभवीर्मिकमाचराणि (अत्र जीवन्नित्यभिमननकार्ये
प्रान्ते संक्रमितनवाच्यम् न स्वमरणमेव श्रेय इति व्यंग्यं सममहृदयैरपि वाच्यव
प्रतीयत इति गुणीभूतं व्यंग्यम् उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गितानां गाय न्ति मञ्जु म
धुपा गृहदीर्घिकासु एनच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचल
चुम्बि बिम्बम् अत्र चुम्बतेर्वक्त्रसंयोगो मुख्योऽर्थो न चेतने बाधित इति
संयोगमात्रं लक्षयतोऽन्यत्र तिरस्कृतवाच्यत्वम् व्यंग्यस्यास्फुटत्वात् अत्र
लोवाच्यायमानत्वा गुणीभूतः नन्वत्र लक्षणा वक्तृकैटवकां
संयोगमत्व वक्त्रसंयोगेऽपि सन्त्वान्यरूपमन्यत्रापि तिर
स्कृतवाच्यत्वमितिचेत् न लक्षणावक्तृकैटवस्य सत्वेऽपि

श्रीराम
८५

वाच्यसंयोगतिशेषस्यानवबोधात् अत्रासीत्कश्चि
पापाबन्धनविधिःप्रात्मभवदेवदेगगाढंवतंसिन्ना
इनेहनुमनाद्रोणाद्रिरवाहनः हिवैगिंद्रनिदचलन्म।
एषाद्वैलोकानरंधापितःकेनाप्यत्रमस्गातिनानमपनेन्दे
नाच्यकर्णाटवी। अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायके
षुनिर्दिष्टेषुचनत्रैवाकोननेकोपिनायकोरामएवापि
तयाप्रतीयते सचकेनापीनुपायेनवाच्यायमाननत
याऽस्फुटःहोतःनसंप्रात्वेनिनकोडेमृद्धनयाध्वनित्वम
व्याहतमेव अत्रश्लोकेप्रतिवाक्यमत्रैनुपादानेप्रत्ये

का॰
४६
46

कुमेवाङ्गनेत्यनन्ति अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा प्रधान
स्यांगमलक्ष्यक्रमः अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमो वेति द्विवि
धः तत्र प्रथमे रसस्यांगभावेन गुणीभूतत्वं यथा अयं
स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी
नीविविस्रंसनः करः अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नहस्तमासा
द्य तद्वधूनां प्रलापे शृंगारः करुणस्यांगं निष्पन्नरसस्य
परांगत्वात् रसपदेनात्र स्थायिभावो बोध्यः रसस्येव
भावांगतायां यथा कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तिता
लक्तव्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ॥
स्पर्धावन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः कान्तिः कोक

४६

नटानुकारस्य स्मासत्तु: समुन्मथैते अत्र वक्तुर्देवीविषयरतिरू
पभावे देवयो: शृंगाररसंगमभावे भावस्यागतत्वं पद्या अत्रानुचा
परिगत स्फुरंति गिरय: स्फाररात्ज्या भोधवकाभेनानविविभमं
किमपि नल्कोनासिनभ्यनम: अत्र श्वर्यैणामङ्गुमेङ्गुलतिनिम
निमलोमियानमुवमावद्विधरिमोस्मनत्तवभजोवाचक्का।
नोमुद्रिता: अत्र मुनिविषयारतिभावोराजविषयस्मरतिभावस्या
गम् अत्राभासस्यागतत्वं पद्या वन्दीकृत्यनृपोद्भुवामनामपाक्षा
पश्यन्ताश्चेपसंदिग्धस्यन्निमग्नामन्तिलान्नृपरितस्तुबंति
तेसैनिका: अस्माकं स्तुरानेहं शोणितपातितोसौचिन्यवोरा
निधेर्विधत्तावपदेशो विलासवमितिनै: अत्रार्थ्यैभिकल्पयम ।।

अत्र प्रथमार्द्धे शृंगारो नन्दुरक्तो विषयतनया ष्ठितीयार्द्धे नृपरतिरूपो।
भावः प्रानुविषयतनयाश्रयाभासः नीचराज विषयरतिभावस्यांग
भावत्वान्नेयं यथा अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनै
र्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः सगतः क्वापि तवेक्षणेन क्षणान्
अत्र वैरिणां गर्वरूपो भावः तस्य शमो राजविषयरतिभावेंग
भावोदयस्य यथा मा केत्कारंग कहशामधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भि
रपि वैरिणि प्रवृत्ते अन्याभिधायितव नाम विभो गृहीते केना
पि तत्र विषमामकरोदवस्थां अत्र विषमावस्थाव्यंग्यस्त्रासरू
पभावस्योदयो राजविषयरतिभावस्य भावसन्धेर्यथा अत्रोदान
क्वालोत्त्रसदसहभावसन्नयमः कपानो विरहं मेघपचरमिकः

का॰ ५७

राम ५७

धन्वन्तरिः क्षपणकोमरसिंहशंकुवेतालभट्टघटखर्परकालिदा
साः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्न
व भोजनृपस्य॥ विक्रमार्थी नृपानीतिर्धर्मः कार्यशाय स्मरखेना
श्रीरांम विहानषो खवानानवरत्नमिदं कमात् श्रिवंस्व छंनया
रि ७ नयवलैलुब्धं धनेरीश्वरं कार्येण द्विजमादरेण ७ वती
प्रेमणा स्मैवं धिवान् मन्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं
कथाभिर्बुधं विद्याभिः रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्या
द्वशं मर्त्यः लाघवमुछितो तातिपन्नं कामातुरो लंघ ६

का॰ख॰ ४८ 4-8

तेलुर्व्योधीत्रिर्मसंगरः परिभवंदुष्टोन्यदोषेरतिन तिःस्वोवच्च
नमुन्मनाविकलचांदोषाकुलः संतवं दुर्वागप्रियतांस
दापरवशः प्राप्नोतिकष्टंमुहुः नीतर्मभिमृजानतिमुस
वतो छोरङ्गनासाध्वतिर्दपत्वो शिशवोगरहस्यकविता
बुधः प्रसादोगिरा लावण्यंव १० ः श्रुतंसपन्नसोधा
निर्विजानस्य द्वमनाशानास्यदविशागरहाश्रमवतास्यास्य
नवोमनःइन्नम धर्मप्राणवचित्यः सविज्ञानमनविर्भा
वनीयासदेव नेयालोकाउव्लतिर्वरचरनयनेसे
उलंवीलगीयम प्रचाग्धोरागारैबोमरदुपरश्रुक
नेयोजनीयोरवकालस ॥४८

का
१५
५१

सा हि वैतागानवगुण्ठपूयात् रसादिनानुत्साध्यपत्त्वादिति न तदाद्यत्तेनेगुणनिगु
णीभूतव्यंग्यभेदैर्गुणविभेदैरलंकारभेदैर्वा वैगुण्यसंकरसंसृष्ट्यो मध्वन्नने
नन्तकाण्डध्वनिनिनिकांचन कंचिदुणीभूतव्यंग्य इति न च एतेष्वव कांचिदलंका
र इति शिक्षिक्ष्विदसारिध्वनिनिध्यान्ति एवं तत्त्वात् गुणीभूतव्यंग्य इत्यादि व्याप
देशानां नियमइत्यत्रेवं त्वमापन्यात् पचद्विरूपमुपानेतेवतन व्यपदेशः प्राधा
न्ये चापि प्राप्तिनेश्व मत्कारः स च सहृदयैकवेद्य इति नासिद्धः अप्रधानाच्चा
गमभावेन प्राहूशक्तिमूलस्यालंकारस्य गुणीभावो यथा जनस्थाने तै कनकमृगतृष्णान्वित
धियाव चोवैदेही तिप्रतिपदमुदश्रुप्रलपितमृद्वाकालंकामर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मया
प्राप्तं रामत्वं कुशलवसुता नत्वधिगता: अत्र पादत्रयघोत्याप्यिरामेणास्यहृद्पमामयाप्तरामत्वं इ
त्यनेनवाच्यतां नीतामदंगवप्राहूशक्तिमूलानुरणनरूपो ध्वनिः व्याच्य एवावार्थशक्तिमू
लस्यागमभावो यथा आगत्य सम्प्रति वियोगविसंष्टुलांगीमम्भो
जिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः एवं प्रसादयति पश्य शनैः प्रभा

स्थाने भ्रांतं

राम
१५

तेन सहृदयैरपि अत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तान्तो बुध्य
रविकमलिनीवृत्तान्तोधारोपेण न दद्ग नयैवास्थित: समासो-
क्तौ उपोद्घातेन विलोलेत्यादौ सर्वप्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव
प्राधान्यात् अयं च पादपतनेत्याश्लिष्टमङ्गावेपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यप-
देश्य: किन्त्वर्थशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्यपदेश इति न्यायात् न ह्यतिरे-
केणापि नायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसंभावना। न चोपमात्र व्य-
ञ्जा उल्लासस्यकालेत्यादिवत् श्लेषाभावात् न च वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वम् रवि-
कमलिनीवृत्तान्तस्यैतन्नैरपेक्ष्येणैव सिद्धेरिति वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा
एकत्र नायकोपरक्तयाचोगात् अन्यत्र [illegible] उपदर्वाद्योगेन तथाहि यथा [illegible] निर्मलासहृदयेनांशुलयं सह-
नम: शरीरमादेहि मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते वधं वियोगिनीनां अत्र हालाहलं श्यामो विषशब्दो
जलेपि धाना नियमात् स च जलदभुजगेति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति अत्र-
न्यथा उपमासन्देहसंभवात् यथा वा मम नाहम् [illegible] रसप्रसादकनकद्रो:

का
५
50

दोःकुधाराधिनाजीयास्तुःकविराज्ञस्तानभवनस्यास्तावद्योभ्रमयः अपर्याप्ति
यस्हिलः प्रतानननन्तरस्याघो विधिनवाक्कुर्वनीयाभिर्दिव्यमहोबधीभिरस
देकारायतेभारती । अत्र रसप्रसादरन्यत्र जलप्रसादस्तपाणौशेषः सह
वचायाः कनकस्रोदोःकुधारोपमायामगम अन्यवत्तक प्राहवास्यास सिद्धा
यथा अंगच्छामच्युनदर्शनेनभवतःकान्तिमिहपद्यते किं तेवं विजनस्ययोर्हतेज
नःसंभावयत्यन्यथा इत्यामंत्रणभंगि सूचितनहृयावस्थानवेदालसामास्यव्यन्तुल
कोत्करांचितनमनंगोपीहरिः पातुवः । अत्राच्युतइत्यनेनसोऽच्युतएवनेनमद्विषयेच्यवसेद
नित्यार्थमेवावस्थानमिति यदाच्युतोधैर्यादस्खलितस्तुमनोऽस्यार्थमेवावस्थानमिति
दर्शनेनेत्यादिनासंभोगेनैवत्वंप्रीतिः किं त्वेवमित्यादिनाहृदयोरूपकौशलेनैवन
द्रष्टुं यात्मानंवचयावइतिविदग्धयाज्यते नवइत्यामंत्रणभंगिसूचितनहृयावस्थानवे
दालसामित्यनहुचास्यासिद्धं हन्त नह्यत्र विनापनहृयोवणापदार्थस्यापारित
लाभात् अस्फुटयथा अहदोदर्शनोत्कण्ठाहृदेविच्छेदभीरुता नाहृष्टेननहृष्टेनम

राम
५

वनालम्भनेसत्यस्य अत्राहूतीयथानभवसिद्धियोगमथेचयथानोत्पद्यतेनयाङ्कुर्या
इतिव्यंग्यस्यसहृदयस्यापिनस्फुटम संदिग्धप्राधान्ययथा हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदया
रम्भइवाम्बुराशिः उमामुखेबिम्बफलाधरोष्ठेव्यापारयामासविलोचनानि अत्रचुम्बितुमैच्छ
दितिव्यंग्यमुखपल्लोचनव्यापारणंवाच्यं नयोःप्राधान्यसाधकबाधक
प्रमाणाभावेनसंदेहः वाच्यस्यापिलौकिकत्वेनचमत्कारित्वादुक्त्वातिप्रायम्
नकत्वात् तुल्यप्राधान्यंयथा ब्राह्मणातिक्रमत्यागोभवतामेवभूतये जामद
ग्न्यस्तथामित्रमन्यथादुर्मनायते अत्रजामदग्न्यःसर्वक्षत्रियाणामिवरक्षसांक्षणेनक
क्षयंकरिष्यतीतिव्यंग्यस्यवाच्यस्यचसमप्राधान्यं दुर्मनायतइतिगम्भीरोऽस्यचमत्कारित्वात्
विग्रहस्वरूपेबोधेऽपिविवक्षितत्वाच्च काक्वाक्षिप्तंयथा मथ्नामिकौरवशतंसमरेनकोपा
पात्दुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तः संचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरू सन्धिंकरो
तुभवतांनृपतिःपणेन अत्रमथ्नाम्येवेत्यादिव्यंग्यंवाच्यनिषेधसहभावेन
व्यवस्थितेतादृशकाकोर्विनावाच्यस्याबाधितत्वेनाप्रौढोक्तिमात्रत्वात् इदंतदा

का॰ प्र॰ प॰ ५१

51

तेषामित्युक्तं प्राक् श्लेषेदं यथा वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए

घरकम्मवावडाए वहूए सीअंति अंगाइं अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट

इति व्यंग्यं॥ तस्मादुच्चावचमलंकारे शब्दस्वरूपसमकालमेव सर्वागा

वगमादसंलक्ष्यमानतोपपत्तिसादृश्यात् अनुरणनरूपध्वनिमानत्वात्॥ एवमादौ

दायथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् एवं च तच्चकारो भिन्नक्रमः एवं चत्वारोऽमी

यथायोगं यथासंभवं तत्रायमर्थः न केवलमेत एव शुद्धा भेदा व्यंग्यस्य भेदाः किं

तर्ह्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादयश्च ध्वनेर्भेदाः यथासंभवं किन्तु विहाय यास्यापि तेषु यथा ध

भिः शुद्धभेदाः संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदाश्चापि द्रष्टव्याः अ

संभविन्यत्र वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबंधना तदुक्तं ध्वनिकृता व्यज्यन्ते वस्तु

मात्रेण यदालंकृतयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् अत्र ध्वन्यंग

तावद्यतनया ध्वन्यंगता ध्वनिनैव ता व्यज्यन्ते तद्व्यंजकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः कुतः

काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् काव्यवृत्तेस्तदभिसंतन्यानमहत्वेकत्वात् वस्तुमात्रापेक्षया

राम ५१

यैः सगुणीभूतव्यंग्यस्यात्मा निदर्शितः। एते नानन्त्यमायान्ति कवीनां प्रतिभागुणाः इति तदेवमने
नानाध्वनेन वा प्राश्यो गिना ध्वनीनां गुणीभूतव्यंग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिना सकल
नेत्र यो भेदाः व्यंग्यस्यानिरूपकत्वात् न या हि किंचिद्व्यंग्यवाच्यत्वसहं किंचिच्च तद
सहं वाच्यत्वसहत्वं वाभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वं मिथोरायसह
त्वमलंकारस्य व्यालंकारस्य प्राधान्येपि यथालंकारत्वं उक्तं प्राक् रसादिलक्षणत्व
यैन वक्तव्यविदपि वाच्यत्वसहत्वे सति हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्विशेषतः शृंगा
रनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानस्य चमत्कारकारित्वात् न त्वेवं तस्याभिधानेपि विभा
वाद्यप्रतीतौ चमत्काराभावात् विभावादिप्रतीतौ तु अनभिधानेपि तस्य चम
त्कारकारित्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानस्येति
निर्णीयते नासौ वाच्यत्वे चमत्कारी न च विभावादिवाचकपदैर्लक्षणया वा समर्पणादि
नहि विभावादिवाचकपदं विना तत्प्रतीतिरिति चेन्न व्याप्त्यर्थबाधादिविरहात्

ननु व्यंजनायाः शब्दविषाणायमानत्वात् उक्तो व्यंग्यत्रैरूप्यकृतो भेद इति चेदुच्यते लक्षणा
मूलवस्तुमात्रव्यंग्यविनालक्षणैव न संभवतीति शब्दव्युत्पादितम् अभिधामूलेष्वपि
शब्दशक्तिमूले हि द्वितीयार्थेन सममनुपमावाव्यंग्येवेति निर्विवाद अभिधाया नियमनात्
अर्थशक्तिमूलेप्येवमंगीकर्तव्यं यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मरणं ततश्च पदार्थविशे
षाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्यानुभवः न तोऽभ्यनुभवतीति निर
पेक्षकस्याकोक्तोऽभिधायाः प्रसरणं हि नैयकत्वमेव तत्र न प्रवर्तमान यतोऽभि
हितान्वयवादेशाक्यएवान्वयस्याकांक्षादिविशेषेनन्वीयते शब्दबुद्धिकर्मणां
विरम्यव्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धम् येष्वन्विताभिधानवादिनः तेव हृतमा
न येषां विशेषजकत्वेऽप्याकांक्षावशत्वेनाप्रयोजकत्वेन सामान्याद्धिमननमर्थेहे
शान्तराहानीयमानमालोकामप्रयमे तद्विषयिकक्रियागोचरकार्यतावानवा
न तद्विषयकचेष्टावत्वानद्विषयकप्रवृत्तिमत्वाद्वामद्धहितिप्रयोज्यवृद्धस्थत्वा

न्नमनुमीयते ततः कार्यं विना कार्यानुपपत्त्या वृद्धवाक्यार्थं ज्ञात्वा वृद्धस्य वाक्य-
वाच्यवाचकभावलक्षणं संबंधमवधारयति यदुक्तं शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षे-
णात्र पश्यति। श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया। अन्यथानुपपत्त्या तु बोधे-
च्छक्तिं द्व्यात्मिकां अर्थापत्त्यावबुध्यन्ते संबंधं त्रिप्रमाणकं त्रिप्रमाणकमिति ज्ञाता-
पेक्षयोक्तं तेन तत्प्रमापकतया एवमावापोद्धारयोः शक्तिमवधार्य विशेषतोऽनुमन्यते कथमि-
त्यम् अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन चैत्र गामानय देवदत्त गामानयेत्यादिवाक्येषु कस्य-
चिदन्यपदस्यावापे कस्यचिदुद्धारे सति यस्य भागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्या-
र्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति तत्र शाब्दावधार-
णमन्वित एव पदार्थे प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात् पदार्थमात्रशक्तावुपजी-
व्य व्यवहारेणान्वितत्वान्तस्यावोपस्थापनाच्च न च वाक्यं विना क्वचिदाद्यव्युत्पत्तिः व्यव-
हारेणैवाद्यव्युत्पत्तिः व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेणाकरणमशक्यत्वात्
अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्रहादन्वित एव पदशक्ताः

तएव वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः नत्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोःशाब्द एव
प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तम् तेन तस्यापि संसर्गविशेषस्य शाब्द एव
न्वित एव शक्तिग्रहात् अन्यथा गामानयेत्यादिपदं श्रुत्वा अश्वमानयेत्यादिवाक्ये तदेवेदमान
यपदमित्यादि प्रत्यभिज्ञा न स्यात् एवं च गवान्वितानयनपरस्याश्वान्वितानयने शक्यत्वेना
र्थभेदेन भेदादिति चेन्न पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषणमेवान्वये शक्तिग्रहात् अन्विता नाव
विशेषरूपत्वादित्याहुः तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेष्यः शक्यो न तु विशेषरूपेणान
न्याच पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदार्थानां शक्तिः गवादिविशेषान्वितत्वं तु विशेषो वाच्य ए
व तस्मादभिहितान्वयवादेनान्वित एवान्विताभिधानमित्येतत्पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः
संकेतविषयो गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्तु संकेतित एवेत्यवाच्य एव वाक्यार्थः
यदेपि केचिदुच्यते शाब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शाब्द एव निमित्तं य
तो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इति तदप्ययुक्तम् शब्दस्यार्थे निमित्तत्वं का
रकत्वं ज्ञापकत्वं वा न प्रथमः शब्दस्यानुत्पादकत्वात् परं भवतु मन्यते पदं तु संकेतेन

वत्वेन ज्ञातस्य अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्यैवाज्ञापकत्वेतिप्रसंगात् नचान्वयविशेष
सङ्केतग्रहः अस्तु विशेषण एव संकेतग्रह इति चेत् लोष्टाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्था
पकान्तराभावेन शाब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या तथा च तत्र सङ्केतग्रहे शाब्दान्तदुपस्थितिः शाब्दान्त
तदुपस्थितौ सङ्केतग्रह इत्यन्योन्याश्रयणात् तस्मान्नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इत्य
विचारिताभिधानम् अथ सोयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ
इति च निश्शेषत्वादेव विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः अस्यार्थः यथा बलवता प्रेरि
त इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विधत्ते तथा एक एव
शब्द एकेनैवाभिधाख्येन व्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थान्वयं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते अतो
यद्व्यङ्ग्यत्वाभिमतार्थस्य वाच्यत्वमेव किंच यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति निःशेषत्वादेता
त्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति तेन तात्पर्यवचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानन्तः प्रलापः तद्ध्याकाङ्
क्षितपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतिमात्रे तथा हि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भ
व्यायोपदिश्यते इति सिद्धान्तः अस्यार्थः भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं
भव्याय साध्यायोपदिश्यते इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धाश्चापि साध्या

का॰ दी
५४
54

नक्रियानुकूलयासाध्यीभूतयास्वक्रिययायोगमात्माध्यायमानतामापुवन्ति स्वरूपेणसिद्धा
अपिसाध्यक्रियाविशिष्टतयासाध्याइवभवन्तिविधेयतात्तप्रधानक्रियायाएवेत्यर्थः तत
श्चदहनेनादग्धमात्रंयथादह्यते ननुदग्धमपितथायावदेवाप्राप्तंतावदेवशब्देनविधीय
तेनतुप्राप्तमपि यथाऋत्विक्प्रचरणेप्रमाणान्तरप्राप्तेलोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्ती
त्यनेनलोहितोष्णीषत्वमात्रंविधीयतेनतुऋत्विक्प्रचरणम् उष्णीषस्यापिप्राप्तत्वेलो
हितत्वमात्रम् हवनस्यान्यतःसिद्धेर्दध्नाजुहोतीत्यनेनदध्नःकरणत्वेनतुदधिहवनंवा एवंर
क्तंपटंवयेत्यादौरक्तत्वपटवयनानांमध्येएकस्यद्वयोस्त्रयाणांवासिद्धौएवविधिर्द्विविधिस्त्रि
विधिर्वा ततश्चयावदेवविधेयंतावत्येवतात्पर्यम् विधेयंचशब्दोपात्तमेवेतिस्पष्टंशाब्दो
पात्तएवतात्पर्यमिति यदिचप्रतीतिमात्रेतात्पर्यंतदापूर्वोधावतीत्यादौपूर्वादिसमानसंवि
त्संवेद्यतयाप्रतीतेःपराद्यर्थेपिकदाचित्तात्पर्यंस्यात् ननुतद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापितएवता
त्पर्यमितिनव्याप्तिः विषंभुंक्ष्वमाचास्यगृहेभुंक्थाइत्यत्रविषंभुंक्ष्वेतिवाक्यस्यमाचेत्यादि
वाक्यार्थेपितात्पर्यादितिमेवम् यतएतदेकमेववाक्यंचकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात्
अन्यथातद्धेयत्वप्रसंगात् नचाख्यातवाच्यक्रिययोःसाक्षादन्वयःसंभवतिश्रवणेनांचयता

राम
५४

षंतारसंबंधः समन्तात्स्यादिति न्यायात् स्वदृष्टार्थेयेदमतोभवितव्यमन्यत्तयेन ततोवि
षभवत्राणादपोतदृष्टभोजनमभिहृमायनमलः सर्वधानास्यगदहेभ्येवाइतिवाक्यार्थः ।
तथाचतद्भावस्यपदेयस्थापितएवतात्पर्यमितिसिद्धम् तस्मायदन्यपराः शब्दाइत्यादिव
उक्तेनतात्पर्यात्ज्ञानात् यदपिसोयमिषोरिवेति तदप्ययुक्तम् यतः शब्दश्रवणानन्तरंया
वानर्थः प्रतीयतेतावतिसर्वत्रयदिशब्दस्याभिधेवव्यापारः स्यात्तदावेदश्रुतेजातः कु
मारीतेगर्भिणीत्यादिवाक्यानन्तरंदृष्टविषादयोः प्रतीतेस्तयोरपितद्भावस्याभिधास्यात्
ग्रथनकृत्प्रतिपाद्येसर्वत्राभिधादर्शनादयमस्तुनतन्त्रन्यायादनुच्यतेनापिलक्षणीयेप्यभिधे
वस्यादितिलक्षणोच्छेदः किमितिच श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसम
वायेपरदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादितिसूत्रेणभगवान्जैमिनिः श्रुत्यादिषुपूर्वबलीयस्त्वं
प्रतिपादयांबभूवसर्वत्रैवाभिधाभ्युपगमेतत्रस्यदौर्बल्यबीजाभावात् किंच पर्योकट
ग्रहृष्टाद्योवैषम्यादरणाद्युपपत्तेः तथाहि तत्रवैयात्व्यापारस्यत्वदुपमतस्वजनक
तयादीर्घदीर्घतरत्वंसंभवति अभिधायास्तुज्ञानादेवप्रवाह्यकूलत्वाद्युद्गानिष्टतया।
चात्तानादित्वविनाभिधानवादेपिनिरूपणप्रसाददोविधेर्व्युद्गतमेवेतिस्थितम् किंच

का.दी.
५५

वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावश्चावश्यं काव्यतत्त्वविदापि स्वीकर्त्तव्यम् अ-
न्यथा कष्टत्वादयोः नित्यदोषा असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात् वाच्यस्यार्थ-
स्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वं स्यात् दुष्टत्वस्य वाऽसङ्गात् व्यञ्जनाभ्युपगमे तु
व्यञ्जनीयस्य वक्त्राद्यवधानेन रौद्रादौ व्यङ्ग्ये न दुष्टत्वं शृङ्गारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभाग-
व्यवस्था एवं पर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव क्वचित्काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था न स्या-
त् वाच्यार्थस्याविशेषात् दृष्टान्ते चासौ द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थन-
या कपालिनः इत्यादौ पिनाकपाण्यादिपदस्य उत्कृष्टत्वं किं न जगुप्साव्यञ्जकतया कपालि-
पदस्यैव ननु द्वयमप्येतद् दृष्टमत्र व्यङ्ग्येनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकारे एव तु उत्कृष्टत्वप्रति-
कृष्टत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेन्न अभिधास्वीकारे सङ्केतग्रहं विना तदनुपस्थितिप्रसङ्ग-
स्योक्तत्वात् किंच काव्यशास्त्रे वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबन्धनो भेदो-
वश्यं स्वीकर्त्तव्यः वैधर्म्यदर्शनात् वाच्यो ह्यर्थः सर्वैरेकरूपतया प्रतीयते इति नियतः व्यङ्ग्य-
स्तु वक्तृप्रकरणादिविशेषाद् अनियतः तथा हि गतोऽस्तमर्क इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीन् प्र-
ति शत्रूणां हठेनावमर्दनावसर इति दूतीनामभिसारिकाः प्रत्यभिसरणमुपक्रम्यतामिति

राम
५५

साव्यावामकसज्ज्ञां प्रतिग्रामप्रायस्तेप्रेष्यानीति कर्मकरस्य सहकर्मकर्त्वेनः प्रतिकर्मक
रणात्रिवर्ग्गमिहेइति धूर्तस्य धार्मिकं प्रति सान्ध्याविधिरुपक्रम्यतामिति ग्रामस्य का
र्यं प्रत्वेनवहिर्गच्छन्तं प्रति हन्तमा गा इति दृष्टिलोगोपालकं प्रति सुरभयोगृहे प्रवेश्यन्ता
मिति दिवसेतिसन्तमसं प्रति सन्ध्यन्यानि सज्ञापोः पुनानभवतीति आपणिकान् प्रति भूत्यान्
ति विक्रीयवस्तूनि संहृयतामिति नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायाः तत्कथकं प्र
ति नागतो नायप्रेष्यानीति एकस्मिन्नेव वक्तुर्बहूक्तानि तत्र तत्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिर्बो
द्धार्थः प्रकाशते वाच्यस्तु सर्वानप्रत्यविशिष्ट एव ननु नैतत्वाच्यवैधर्म्यं नानार्थस्येत्यवादि
परे नानार्थावगतिदर्शनादिति चेत्र एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैकनियमात् यत्रैव हि प्रति
लक्षणीयार्थस्य नानात्वे प्यनेकार्थपदाभिधेयवन्नियतत्वमेवेति तथापि पत्रलक्षणाध्यधि
कारिणः प्रति सकलस्वामिनः सेव्यत्वमानयेति परप्रयोगः तत्रानियतत्वं द्वयोरमेवेति चे
त्त नानार्थानानात् तत्रत्र सर्वेर्वाच्यो: समं सर्वव्यङ्ग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते किं त्वगतोस्ताम
कं इत्यस्य वाच्यव्यङ्ग्ययोः तथावतद्वाच्यस्यानियतत्वेतत्त्वे पुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यङ्ग्यस्या
पि प्रतीतेः न तदंशे नियतत्वानियतत्वरूपाविरुद्धधर्मसंसर्गोभिहितः एवं विलक्षणास्वरूप

कालादिभेदेऽपि भेदकोऽस्त्वन्यः वैधर्म्ये सत्येऽपि यद्यभेदः स्यात्तदा नीलानीलादेरपि कश्चिद्भेदः
स्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात् यदुक्तम् प्रथमे च द्विभेदाभेदहेतू ग्राहकस्वरूपभेदः कार
णभेदश्चेति स्वरूपभेदस्तावत्तत्तत्स्वरूपभेदेऽर्थभेदः तत्र निःशेषेत्यादौ गमात्मस्वरूपं स्वाय
विधार्थकार्यमायोः समर्थ्यादयुदाहरत्तु सेवानितेषां किमुच्यते राणामन्तस्मरस्मेरवि
लासिनेनाम् १ इत्यादौ ॐ कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्द्धा विद्वि
षां स्वीकृता श्रीः ननु तव निहतारेरप्यसौ किन्न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः
१ इत्यादौ च स्वरूपभेदः प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः द्वितीये वाच्यः सं
शयरूपः प्रतीयमानस्तु शान्ते शृङ्गारिणि वा वक्तरि तदन्यतरैककोटिनिश्चयः तृतीये वाच्यो
निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः कालभेदस्तु सर्वत्र पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चाद्व्य
ङ्ग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्य तु पदवाक्यैकदेशीभूतकाकादितदर्थ
वर्णसंघटनाद्याश्रयभेदः वाच्यस्य काव्यव्याकरणकोषादिमात्रेणावगमः प्रतीयमा
नस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनापि सहायिकेनेति निमित्तभेदः वाच्येन तु स्वरूपमात्रस्य प्रतीतिमा
त्रं व्यङ्ग्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः गतोऽस्तमर्क

इत्यादौ दर्शितेन नयेन वाच्य एकः प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः ॐ कस्स व ण होइ रोसो दट्ठू
ण पिआए सव्वणं अहरं सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु इह्निः ॥ १ इत्यादौ वाच्या
र्थस्य संबोध्यमानसखीविषयः तत्र वाच्योऽर्थः स्थानएव तिष्ठते प्रतीयमानस्य तु भ्रमरेणा
णाम्याघ्राधरः खण्डितेनानन्यपतिनेति तत्कान्तः ममैवं वेदयन्त्यास्मिन्सप्रतिवेशिनी इदं म
यास्मात् हितं पुनरेवं नयानविधेयमित्यस्योपपत्तिः एवं सपत्न्यादिविषयोऽपीति विषयभे
दः एवं स्वरूपादिभेदाद् एकत्वमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः किं च वाचकव्यञ्जकयोरपि वैध
र्म्याद्भेदो वक्तव्यः यतो वाचकस्य सङ्केतेनार्थोपस्थापकसङ्केतेन एवार्थाभिधाप्रवर्तनेन न तथैवं व्य
ञ्जकः अन्यत्रापि विज्ञतायाः प्रत्ययजननात् यत्रोक्तं न नान्यार्थविषये शक्तेः प्रमाणमिति
नास्तीत्यनुपपन्नम् यतो व्यङ्ग्यस्य वाचिनाभूतमपि नानार्थतायेन तात्पर्यविषयोऽव्य
ङ्ग्योऽर्थः कथं प्रतीयेत यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्युक्तमनेन तु स्तनशम् एतेन तात्पर्यमेव व्यङ्ग्यप्रतीतौ व्या
पार इत्यपि निरस्तम् तस्माज्ज्ञात्वार्थमभिधाय वा न प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः ननु लक्षणा
न हि वाच्यावलम्बत्वेऽपि व्यवस्थितौ विशेषव्यपदेशादेतेवं यतो रामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यत्र राम
पदेन सर्वं दुःखभाजनत्वम् अन्याश्रयानस्त्वेवेति व्यञ्जकान्तरत्वम् रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमः॥

क॰ टी॰
५७

57

ले:प्राक्प्रसिद्धिं परामृशत्यत्र त्वरद्दूषणादिहरत्वं च लक्ष्यते अतो नामपदस्य लक्ष्य एवानेको
भवति अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति एवमन्यत्रापि स्यात् न
इकर्म भाक्तमाकृत्स्नमन्येऽइति लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेणाशक्या
र्थेन स्यादतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानो नाम नैवम् लक्षणीयस्यानानात्वेऽपि हि नानार्थसं
न्यवादिवदभिधेयस्यैव नियतत्वमेव न खलु नियतसंबन्धाभावेनार्थेन लक्षयितुं शक्य
ते प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन नियतसंबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्चेति न तत्त्व
द्रूपे सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते किंच गंगाज्ञापत्याणिमज्जरण्यस्यश्रोत्रस्य संपलापसु
मापादिश्रान्तिग्रन्थमेज्ञाप महाणिमज्ञाहिसि १ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा
मुख्यार्थबाधाभावात् ननु तत्रापि तात्पर्यार्थानान्वयानुपपत्तिः कोविलोयान्नीत्यत्रैवेति
चेत् न लक्षणायां प्रयोजननियमात् न स्य च व्यापारेण गम्यत्वात् न दृष्टं व्यञ्जनास्वी
कारे किं प्रथमयापि लक्षणया अथ निरूढलक्षणयामिवान्यत्रापि तत्प्रयोजनानपेक्षे
ति चेत् न यथा हि संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनान्यत
रसमवत्वार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा न तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्याभावे भवेत् ।

५७

यतः सङ्केतग्रहसापेक्षा साक्षात एवाभिधा इत्यभूतासोऽत्याहुः । किंच । न लक्षणाव्यञ्जना ।
नयोरभेदः लक्षणाया उपजीव्यत्वदर्शनात् । नापि लक्षणान्तर्गतमेव व्यञ्जनमितिमुनेस्त
ल्लक्षणमितिवाच्यम् । अभिधोपजीवित्वेनाविभावात् नच लक्षणाभिधोभयानुसार्येव । व
र्णमात्रानुसारेणापि हि सहृदयानेरसादिव्यञ्जना नच वर्णमात्रेऽभिधालक्षणा वा । नापि श
ब्दानुसार्येव विकसनयनैः कैश्चिद्भागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः । तस्मादभिधाल
क्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वननव्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नव
नीय एव । तत्रशक्त्याख्यस्याणामञ्जररम्यादौ शब्दार्थयोर्नियतसंबन्धः । कस्तावदहेतुरसो
इत्यादावनियतसंबन्धः । नियतसंबन्धत्वं च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योः एकविषयतात्मक
त्वे । प्रथमे तस्याभावः प्रथिकत्वैकविषयकत्वात् । द्वितीये तु तदभावः सर्वत्र तत्काव्यादिवि
षयभेदादिति केचित् तन्न सम्यगाभाति । लक्ष्यस्य नियतसंबन्धत्वमेव । अव्यङ्ग्यस्य तु तथा
त्वमनभ्युपगमात् तेऽपि चेत् एवं प्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति । लक्ष्यसाधारणनियतसंबन्ध
त्वं वाच्यं । नचोक्तं न युज्यते । अस्त्येव । प्रथमे सर्वेषामेव सहृदयानां प्रतीतिः । द्वितीये तु का
व्यस्यैव सहृदयतयात्वेषां तत्सहृदयतेति नियामकानियतसंबन्धत्वमित्याहुः । तदपि न मनोरमम्

का॰टी॰
५८
58

यत एवं वाक्यप्रतीतेरेव समन्वयत्वासम्भवप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते तेन न वाक्यस्य
प्रतीतेः तस्मान्नियतसंबन्धत्वं तेन वाक्येन सह ह्यनन्तरूपसंबन्धानियमः इति युक्तमुक्तमस्माभिः
संबन्धासंबन्धयोर्यथा । ॐ विवरोद्गच्छदलक्लीवसंभवहूणणाणाहिकमलस्य हरिणो तह्याहिणणाग्र
णारसाउलाऊ त्ति दट्ठूं ॥ ॥ अत्र हरिपदेन दृहिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वेन तन्मीलनेन सूर्यास्त
मयः तेन पद्मसंकोचः ततो ब्रह्मणः स्थगनम् तस्मिन्सति गोपनीयाङ्गस्पर्शनेनाति यत्नेण
निधुवनविलसितमिति संबन्धसंघटनानियोगात्रैव वैशद्येन लक्षितया कारकादिभरस्फोरणेन
ष्टानां प्रतीतिर्धर्मधर्मिभावसमपरस्परत्वमननसंभवति धर्मधर्मिभावसमप्रपञ्चगोचरो वाक्यार्थस्य ।
गोचरो वा न तु प्रपञ्चस्य वाच्यत्वात् नान्यः वस्तुनो धर्मस्य स्वरूपत्वात् अतः पदपदार्थविभाग
मत्रैणैव समस्तो विज्ञानमित्यादिवाक्यमखण्डमेव वाचकमित्यादि एवं अतस्तन्म
तानुसारेण प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्यार्थाङ्कुरेवेत्यपि न वाच्यम् यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पद
पदार्थकल्पना व्यगमकृताऽङ्गीकर्तव्या व्यवहारे तेषां महत्वेन पदस्वीकारात् यदि पदपदार्थकल्प
नाविभागाद्यज्ञानायामपि नाङ्गीक्रियते तत्तर्हि यूनवृद्धोऽप्युद्धत्र व्यवहारः वाक्यार्थेऽव
वाक्यसमूहेन ग्रहणमात्रं स्याल्लिचेत्त्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादानन्त्याच्च तत्र संकेतग्रहस्याशक्यत्वात् ।

५८

स्यात् अविद्यामार्गानतिरस्कारे च कथमर्थशब्दयोरपि वाच्यवाचकभावः पारमार्थिकभेदाभा
वात् तस्मात्तन्मतेऽपि विध्यादिर्व्यङ्ग्य एवमहिमभट्टानां न तावदसंबद्ध एव वाक्यात् प्रतीयते स
र्वस्मात् सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् संबन्धाच्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवन्नानियमात् भवतीति प्रतिबन्ध
रूपादेव भवतीत्युपेयम् संबन्धोपगमे तस्याधिकरणत्वेनानात्वेऽव्यवस्थाशक्तिः पार्यते सर्वत्र
प्रतीतिप्रसंगात् एवं च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽनुमेयानुमापकभाव एव पर्यवसन्नः यतो व्याप्ति
त्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षे सत्त्वाविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञा
नमेवानुमानम् तदेतदङ्गमनुमानं यत्त्रैरूप्यमिति तेनानुमानेनानुमितत्वाद्व्यज्यते। न त्वतिरिक्ता
याभिव्यक्तेरतिहितस्यार्थः एवमनुमानादेव वाच्यप्रतीतिः तथाहि भ्रम धार्मिक विस्रब्धः
स शुनकोऽद्य मारितस्तेन गोदानदीकच्छकुडङ्गवासिना दृप्तसिंहेन १ संकेतनिकेतनी
भूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं शुनकावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य निवारणमेव
नियतस्यार्थस्य प्रतीतिः तदत्र निकुञ्जवासिसिंहकृतशुनकनिरूपणात् गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः स एव
निकुञ्जे भ्रमणाभावो गम्यमानोऽनुमितेः सूचयति यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्व
कम् निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसानात् भ्रमणस्य व्यापका
भयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता तद्विरुद्धभयकारणं तदुपलब्धिः यथा नात्र तुषार

स्पर्शे वृक्षः अनुमानं चैवं गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् । अत्रोच्यते । भीरोरपि
रस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्यं वीरस्वभावस्य तावद्विशेषणादासीत्येन तन्मात्रस्यैव वा व्य
भिचारः तद्दृशस्यापि प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिलोभाद्वा गमनात्तादृश
स्यापि तद्भ्रमणदर्शनात् अत एव नाज्ञोऽपि मध्यमेत्वविरोधस्य प्रीतिप्रवृत्त्या अपौरुषेयतया
वाप्यतोऽविभ्यतोऽपि सद्गणादिकृतत्वहेतुलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणदर्शनात् किञ्चात्र पदे सिंह
सद्भावो न मानान्तरेणावधारितः किन्तु कुलटावाक्यादवगतः न च तद्वचनं निश्चायकं सम्यग् अर्थे
न सम्भवेन्यानियमादित्यनिश्चयहेतुपासिद्धिः एवं निःशेषच्युतचन्दनेत्यादौ चन्दनच्यवनादीनां
मुपभोगमन्तरेणकनयोपत्त्वानि न च तानि तज्ज्ञाप्यानि कारणान्तरतोऽपि सम्भवात् अत एवानुमा
नकार्यत्वेनोपन्यस्तानि अतोऽनैकान्तिकात्वेनासमर्थमतिः स्यात् ननु व्यञ्जकत्वेऽपि कथमेतैरिति चे
त् प्रथमपदसाहित्यादिति ब्रूमः अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकान्तिकता व्यतिरेकः इति चेत्
भवेदप्येवं यद्यपमत्वं प्रमाणान्तरेणावधारितं भवेत् न त्वेवमस्ति व्यञ्जकत्वे कथं तावद्दृष्ट्वेति चे
त् विस्फूर्तेव्यञ्जनायां न व्याप्तेर्नापि पक्षधर्मतायाः निर्धारणमपेक्षितं किन्तु सम्भावितात्वेऽप्येवं विधार्थः
प्रतीयते इति मूकीभव ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसं
कीर्णभेदनिर्णयो नाम पञ्चम उल्लासः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदे निर्णीते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः तत्र यद्यपि शब्दचित्रा
र्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव प्रदर्शितं तत्प्रभेदाश्चालंकारप्रभेदप्रदर्शने
नैव प्रदर्शयितुमभिप्रेतानीति न किञ्चिदवशिष्टं तत्र प्रदर्शनीयम् तथापि प्रदर्शितभे
दद्वयमेव तावदनुपपन्नम् शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यमेवोपलम्भा
त् उपलम्भेपि चोभयसङ्कीर्णतया भेदप्रसङ्गादिति तदुपपादयति उ शब्दार्थ
चित्रं यत्सर्वकाव्यद्वयमुदाहृतम् गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः
४८ शब्दार्थालंकारयोरेकैकमात्रावस्थानतिरस्कारेणान्यो विभ्रमः किं तत्प्रा
धान्यतिरस्कारेण तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः नन्वत्र तथापि विभा
गोनुपपन्न एव यतः केचिच्छब्दालंकारमात्रमङ्गीचक्रिरे केचिदर्थालङ्का
रमात्रम् तत्कस्य मतमाश्रित्यायं विभाग इति चेन्न सत्येवं केचिदुभयाङ्गीका
रिणः तथा चोक्तम् उ रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः न कान्त
मपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् १ रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते
परे सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् २ तदेतदाहुः सौश

का॰टी॰
६०
60

वंनार्थव्युत्पत्तिरीदृशी शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः २ इतिश्रा
स्यार्थः अर्थस्यैव विभावादिरूपत्वेन रसव्यञ्जकत्वात् तन्निष्ठो रूपकादिरेवा
लङ्कारः कैश्चिदुक्तः केचित्तु काव्यस्यालंकारो बाह्यः काव्यं च कविकर्मस्फु
टमेवेति तदाश्रितानां सुपां तिङां च व्युत्पत्तिरलंकारः रूपकादिस्तदर्थाश्रि
तोलंकारो बाह्यः अलंकारपरप्रयोगस्तत्र गौण एवेति वाञ्छन्ति अन्यानि
रेव कथनार्थालंकारद्वयं तत्राह तदेतदाहुरित्यादि शब्दाभिधेयेति शब्दव
दर्थस्यापि कविसंरम्भव्याप्यत्वमर्थस्य च प्राधान्यमपि रसप्रतीतौ पर्यायोक्तत्वमनउ
भयाश्रितोऽप्युभयालंकार इति तत्र शाब्दं चित्रं यथा उदयमसृणकान्तस्ता
वन्नतः कनकप्रभस्तदनु विरहोत्तामश्यामाकपोलतलद्युतिः उदयति ततो ध्वान्त
ध्वस्तमः सपदाम्भसि सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः १ अर्थाल
कार उपमागुणीभूतशब्दालंकारस्तत्रानुप्रासः प्रधानं अनुप्रासमात्रिकत्वेन तत्रैवम
रम्भात् प्राधान्यस्य कविवक्षामात्रनिबन्धनत्वात् अर्थचित्रं यथा ते दृष्टिमात्र
पतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलास्तु नीचाः सदैव

राम
५

स विलासमलीकलग्नायेकालनेत्रोऽकुटिलनामिव नन्यजेति ॥ अत्र श
ब्दालंकारोऽनुप्रासः स गुणीभूतः ॥ अर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानम
मारंभादासमाप्ति निर्वाहात् ॥ यथात्र किंचिद्व्याप्तसमेऽप्यधमकाव्य
त्वेन घोषः प्रथमोल्लासएवम् ॥ एतद्भेदा शब्दालंकारभेदाद्भवंतीत्यल
कारनिर्णयेनैव तेन निर्णीयन्ते ॥ इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्र
दीपे शब्दार्थचित्रनिरूपणो नाम षष्ठ उल्लासः ६ ॥ एवंधर्मिणः का
व्यस्य प्रभेदे निरूपिते शब्दार्थावसरत्वाद्दोषाभावादीनि लक्षणान्यानि
विशेषणाख्यानि विवेचनीयानि ॥ तेषु च दोषाभावः प्रधानं ॥ सति दोष
गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् ॥ यदाह ॥ स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन
दुर्भगम् ॥ सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्लादकम्भवा ८

अपदेशेनैव विशेषणस्य गुणशब्दविन्यासात् अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीये भाव
स्य स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्वयोरपि
येन ज्ञानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः न च सामान्यविज्ञाने विशेषजिज्ञासेति तत्सा
मान्यलक्षणमाह गुणोपाधयं इति दोषो रसस्य गुणत्वस्त्वदाश्रयाह्राच्चाः उभयोपयोगि
नः स्युः प्रह्वाप्यात्वनतेषु पिम ४९ गुणार्थसहृतिर्यस्मात् स्थितिवाधिकरणे वहु श्री
हिः करणसाधनो हन्ति प्राहुरित्येके गुणात्वमर्थे स्पनप्राकान्तलक्षणं येनाप्यसि
तिः स्यात् किं तु तदित्याह रसस्य गुणत्व इति रसन इति वृत्यनारसस्य शाहूनभावादिरूप
पसंगच्छते न च चक्षुरादिभिर्न कस्मिन्दोषः स्यात् विधान्याभावात् इत्येतत्पार नद
श्रयाहाच्चा इति आश्रयणमाश्रयः तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षण
द्वाव्यापि गुणाश्रयार्थः न चैवं गुणत्वमुथ्राह स्यानानात्वेनाननुगमः कार्याप्राधान्येनो
द्देशप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् नदे वास्तवत्ति सर्व एव दोषा नीरसत्वविलो वित
वमत्कारिवाकार्थ्यं गतीति विधान कापचरेया इति मतं तथाम न चैवं नयोर्वदो

राम